द्वात्रिंशोऽध्यायः

हरिगीता - पञ्चाध्यायी सुव्रत उवाच -

सर्वसद्गुणसम्पन्ना माता प्रेमवती हरिम् । नारायणावतारं स्वं पुत्रं प्रोवाच भूपते ! ॥ १

प्रेमवत्युवाच -

नमस्तुभ्यं भगवते हरये कष्टहारिणे । नारायणाय ऋषये प्रपद्याय मुमुक्षुभिः ॥ २

अज्ञानस्य निवृत्तिः स्यान्मायाख्यस्य यथाञ्जसा । हरे ! संसृति मूलस्य तथा मामनुशाधि भोः ! ॥ ३

ग्राम्यसौख्यविरक्ताऽहं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सन्मते! । अतो मुमुक्षवे मह्यं वक्तुमर्हसि यद्धितम् ॥ ४

जानामि त्वामहं साक्षान्नारायणमृषिं प्रभुम् । कृतावतारं क्षेमाय भूतले सर्वदेहिनाम् ॥ ५

स त्वं ममाज्ञानमपाहाराशु यथा तमोऽर्कः प्रकटप्रतापः ।
स्वमायया गोपितदिव्यभावः सम्प्रार्थयामीति भवन्तमीशम् ॥ ६ ॥

અધ્યાય - ૩૨

મા પ્રેમવતીના પ્રશ્નથી શ્રીહરિગીતાનો પ્રારંભ.

સુવ્રતમુનિ કહે છે. હે રાજન્ ! સર્વ સદ્‌ગુણોથી સંપન્ન, ભગવાનનાં માતા પ્રેમવતી, સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ નારાયણના અવતાર એવા પોતાના પુત્ર શ્રીહરિને પૂછવા લાગ્યાં [૧] પ્રેમવતી કહે છે, હે પ્રભુ ! તમને મારા નમસ્કાર. તમે સકલ ઐશ્વર્ય સંપન્ન ભગવાન છો. તમે શરણાગતની મહા આપત્તિઓને પણ હરનારા હરિ છો. તમે સાક્ષાત્ નારાયણઋષિ છો. એથી મુમુક્ષુઓને માટે એક આશ્રય કરવા યોગ્ય છો. માટે હે હરિ ! તમે કહ્યું જે 'માયા જન્મ મરણ રૂપ સંસારનું મૂળ કારણ છે.' જીવને બંધન કરનાર તે માયારૂપી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ જે ઉપાયવડે થાય તેવું સાધન મને યથાર્થ જણાવો. [૨-૩]

હે સૌને સન્મતિ પ્રદાન કરનારા પ્રભુ ! હું ભક્તિ, તમારે શરણે આવી છું. મને જગતનાં સાંસારિક સુખોમાંથી વૈરાગ્ય થયો છે. તેથી મુમુક્ષુ એવી મને, તમે મારું હિત થાય તેવું પરમ કલ્યાણકારી સાધન યથાર્થ રીતે કહો. કારણ કે તમે આ પૃથ્વી ઉપર સમસ્ત જીવ પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કરવા માટે જ પ્રગટ થયેલા સાક્ષાત્ નારાયણ ઋષિ છો, એમ હું જાણું છું. હે હરિ ! સૂર્ય જેમ બાહ્ય અંધકારનો નાશ કરે, તેમ પ્રગટ પ્રતાપી એવા તમે મારા અંતરના અંધકારનો તત્કાળ વિનાશ કરો. મનુષ્યની જેમ વર્તતા તમે તમારા દિવ્ય સંકલ્પથી તમારું અલૌકિક દિવ્ય ઐશ્વર્ય

सुव्रत उवाच -

एवं जनन्या प्रणयेन पृष्टो हरिः स्वतःसिद्धविशुद्धबोधः ।
मुमुक्षुवेऽध्यात्मिकशास्त्रमाद्यं प्रीतः स तस्यै नृपते ! जगाद ॥ ७ ॥

श्रीहरिरुवाच -

श्रृणु मातर्हितं वच्मि भवत्यै शास्त्रसम्मतम् । मुमुक्षवे विरक्तायै निर्णीतं वेदवेदिभिः ॥ ८
श्रीकृष्णो भगवान् साक्षाद्यो विष्णुः पुरुषोत्तमः । स एव सर्वभावेन सेवनीयो मुमुक्षुभिः ॥ ९
तस्यैव मायया लोको मोहितो याति संसृतिम् । अतस्तं ये प्रपद्यन्ते तां तरन्ति त एव हि ॥ १०
सतां सङ्गेन बुद्ध्वाऽऽदौ तन्माहात्म्यं तदाप्तया । स्वधर्मज्ञानवैराग्ययुजा भक्त्या स सेव्यताम् ॥ ११
युक्ताङ्गैस्तु स्वधर्माद्यैस्त्रिभिर्भक्तिर्महाव्रते ! । क्वापि केनापि विघ्नेन नैवेह प्रतिहन्यते ॥ १२

છુપાવ્યું છે. માટે હે ઈશ ! તમારા ચરણકમળમાં હું પ્રાર્થના કરું છું. [૪-૬]

આત્યંતિક મોક્ષનું સાધન શરણાગતિ :– સુવ્રતમુનિ કહે છે હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે માતા પ્રેમવતીએ પ્રેમથી પ્રાર્થના કરી તેથી સ્વતઃસિદ્ધ વિશુદ્ધ જ્ઞાની પરમાત્મા શ્રીહરિ અતિ પ્રસન્ન થયા. અને મુમુક્ષુ માતા ભક્તિને આત્મા પરમાત્મા સંબંધી સનાતન અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. [૭] શ્રીહરિ કહે છે, હે મા ! તમે મુમુક્ષુ છો, સંસારમાંથી વિરક્ત છો. એથી જ તમારું હિત થાય તેવું મોક્ષનું સાધન હું તમને જણાવું છું. જે સાધન સર્વ શાસ્ત્રોને માન્ય છે અને શાસ્ત્રોને જાણનારા ઋષિમુનિઓએ પણ નિર્ણીત કરેલું છે. [૮] હે મા ! સર્વાન્તર્યામી, વિષ્ણુ, પુરુષોત્તમનારાયણ એવા સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, એક જ મુમુક્ષુજનોને સર્વપ્રકારે આરાધના કરવા યોગ્ય અને ભજવા યોગ્ય છે. તેમની જ માયાને કારણે મોહ પામેલો જીવ સમુદાય જન્મમરણરૂપ સંસૃતિમાં ભમ્યા કરે છે. તેમાંથી જે જીવ પરમાત્માને શરણે જાય છે તે જ તેમની માયાને તરી શકે છે. અનન્ય શરણાગતિ સિવાય આત્યંતિક મોક્ષ કદાપિ શક્ય નથી. [૯-૧૦]

પરમાત્માને શરણે જવાની રીત અને તેનું ફળ :– હે મા ! સર્વપ્રથમ સંતોના સમાગમથી તે પરમાત્માનો મહિમા જાણવો. અને પછી મહિમા જાણવાથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્વધર્મ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યે યુક્ત તેની એકાંતિકી ભક્તિથી એ પરમાત્માનું સેવન ભજન કરવું. હે મહાવ્રતધારી મા ! આવી રીતે સ્વધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યે યુક્ત ભક્તિ કોઈ કરે તો તેમાં કોઈ પણ વિઘ્નો ક્યારેય પણ પરાભવ કરી શક્તાં નથી. પરંતુ વિષમ દેશકાળના યોગે કરીને જો એ ભક્તિમાં કે તેના

एतेष्वेकतमेनापि सा हीनाङ्गेन चेद्भवेत् । देशकालादिवैषम्ये तस्यां विघ्नो भवेद्ध्रुवम् ॥ १३
कार्यकारणरूपाया मायायाः सर्वथैव तु । विनिवृत्तिस्तयैव स्यान्नान्योपायेन वै नृणाम् ॥ १४
तस्यां तु विनिवृत्तायां शुद्धः कृष्णस्य सेवकः । परमं याति तद्धाम यद्ब्रह्मेत्याहुरागमाः ॥ १५
अनन्तं चाक्षयं तस्मिन्कालमायाभयोज्झिते । धाम्नि सौख्यं समाप्नोति स्वमनोवाञ्छितं च सः ॥ १६

सुव्रत उवाच –

वेदशास्त्रपुराणानां पञ्चरात्रागमस्य च । सिद्धान्तं पुत्रवाक्यं सा श्रुत्वोवाच पुनः प्रसूः ॥ १७

प्रेमवत्युवाच –

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ ! सिद्धान्तोऽयं त्वयोदितः । साङ्गया कृष्णभक्त्यैव मायाया यन्निवर्तनम् ॥ १८
तदेतत्तत्त्वतः सर्वं विवित्सामि महामते ! । योषाया मे यथा बोधः स्यात्तथा वक्तुमर्हसि ॥ १९
हरेर्माहात्म्यबोधाद्या स्वधर्माद्यङ्गसंयुता । भक्तिः प्राप्या यतस्तेषां ब्रूहि लक्ष्माणि मे सताम् ॥ २०

ત્રણ અંગમાં કાંઈ પણ ઉણપ સર્જાય તો તેમાં જરૂરથી વિઘ્નો પરાભવ કરે છે. [૧૧-૧૩] ભગવાનનું ભજન કરનાર ભક્તજનોની કાર્ય અને કારણરૂપ માયાની સર્વપ્રકારે નિવૃત્તિ તો એક માત્ર ત્રણ અંગોએ સહિત ભક્તિરૂપી સાધનથી જ થાય છે. માયાની નિવૃત્તિનો અન્ય કોઈ ઉપાય જ નથી. અને આવી માયાની જ્યારે સંપૂર્ણપણે નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે જ ભગવાનનો એકાંતિક ભક્ત તેમના પરમ ધામને પામે છે. જે ધામને વેદો 'બ્રહ્મ' એવા નામથી કહેછે. જ્યાં મહાકાળ અને મહામાયાનો પણ ભય નથી એવા અક્ષરબ્રહ્મધામને વિષે એ એકાંતિક ભક્ત અનંત અપાર અને અવિનાશી એવા મનોવાંછિત અતિશય દિવ્યસુખને પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૪-૧૬]

હે રાજન્ ! પોતાના પુત્રનાં વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને પંચરાત્ર આગમનાં સિદ્ધાંતરૂપ વચનો સાંભળી મા ભક્તિ ફરી પૂછવા લાગ્યાં [૧૭]

વિસ્તારપૂર્વક જાણવા મા પ્રેમવતીનો પુનઃ પ્રશ્ન :– પ્રેમવતી કહેછે, હે સકલ શાસ્ત્રના તત્ત્વવેતા ! ''સ્વધર્મ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય- આ ત્રણ અંગે સહિત ભગવાનની અનન્ય ભક્તિરૂપી સાધનથી કાર્યકારણરૂપ માયાની નિવૃત્તિ થાય છે.'' આ સિદ્ધાંત તમે જે કહ્યો. તેના સ્વરૂપને વિસ્તારપૂર્વક હું યથાર્થ જાણવા ઈચ્છું છું. હે મહાબુદ્ધિમાન્ ! હું સ્ત્રી છું મને જે રીતે સરળતાથી યથાર્થ બોધ થાય તે રીતે તમે વર્ણન કરો. [૧૮-૧૯] બીજું કે તમે કહ્યું કે સંતો પાસેથી ભગવાનના સ્વરૂપના મહિમાનું જ્ઞાન તથા સ્વધર્માદિ અંગોએ સહિત ભક્તિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તો તે સંતો કેવા હોય ? તેનાં લક્ષણો પણ મને જણાવો. તેવીજ રીતે હે હરિકૃષ્ણ

धर्मादीनां लक्षणानि विविच्य च पृथक् पृथक् । ब्रूहि मे तत्त्वतः कृष्ण ! सर्वज्ञोऽस्ति यतो भवान् ॥ २१

सुव्रत उवाच –

जनन्येत्थं स आपृष्टः पुरातनमुनिर्हरिः । तामुवाचादृतस्तस्याः सद्धर्मादिविवित्सया ॥ २२

श्रीहरिरुवाच –

समीचीनं त्वया पृष्टमिदं सर्वहितावहम् । आत्मनः श्रेय इच्छन्त्या मातर्वेद्यं बुधैरपि ॥ २३
साङ्गाया हेतुभूतानां भक्तेरादौ सतां सति ! । लक्षणानि ब्रुवे तुभ्यं सेव्यानां हि मुमुक्षुभिः ॥ २४
दयालवः क्षमाशीलाः सर्वजीवहितेच्छवः । तितिक्षवश्चानसूयाः शान्ता अनुदितारयः ॥ २५
अनीर्ष्यवश्च निर्वैरा निर्मानाश्च विमत्सराः । यथोचितं मानदाश्च प्रियसत्यगिरस्तथा ॥ २६
जितकामा जितक्रोधा जितलोभाश्च निर्मदाः । अहन्ताममताहीनाः स्वधर्मदृढवर्तनाः ॥ २७
निर्दम्भाः शुचयो दान्ता ऋजवो मितभाषिणः । जितेन्द्रिया अप्रमत्ता निर्द्वन्द्वा धैर्यशालिनः ॥ २८

! તમે સર્વજ્ઞછો, તેથી સ્વધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિનાં લક્ષણો પણ જુદાં જુદાં વિવેચન કરીને યથાર્થપણે મને સમજાવો. ૨૦-૨૧

સુવ્રતમુનિ કહે છે, હે રાજન્ ! ધર્મ, જ્ઞાન આદિના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવાની ઈચ્છાથી મા ભક્તિએ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે અનાદિસિદ્ધ પુરાતનમુનિ નૈષ્ઠિકવર્ણિવેષધારી ભગવાન શ્રીહરિ અતિ આદરપૂર્વક મા ભક્તિ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા. ૨૨ **હે મા ! આત્મકલ્યાણ ઈચ્છતાં તમારો આ પ્રશ્ન અતિ સુંદર છે. તેમાં સર્વ જીવપ્રાણીમાત્રનું હિત રહેલું છે, અને જ્ઞાની પુરૂષોએ પણ આ તમારો પ્રશ્ન સમજવા યોગ્ય છે. તેથી હે સતી ! મા ! મુમુક્ષુઓને માટે સમાગમ કરવા યોગ્ય તથા સ્વધર્માદિ અંગોએ સહિત ભક્તિને પ્રાપ્ત કરાવી આપવામાં કારણભૂત એવા પવિત્ર સત્પુરૂષોનાં લક્ષણો પ્રથમ તમને કહું છું.** ૨૩-૨૪

શરણું લેવા યોગ્ય સત્પુરૂષોનાં લક્ષણો :– જે દયાળુ હોય, ક્ષમાશીલ હોય, સર્વજીવોનું હિત કરનારા હોય, પ્રારબ્ધનાં સુખદુઃખને સહન કરનારા હોય, અસૂયાએ રહિત હોય, શાંત હોય, અજાતશત્રુ હોય, ઈર્ષારહિત હોય, કોઈની સાથે વૈરબુદ્ધિ ન રાખતા હોય, નિર્માની હોય, મત્સરરહિત હોય, યોગ્યતાને અનુસાર અન્યને માન આપનારા હોય, પ્રિય એવી સત્યવાણી બોલનારા હોય, કામ ક્રોધ અને લોભ ઉપર જેણે વિજય મેળવ્યો હોય, મદરહિત હોય, અહંતા અને મમતાથી પર વર્તતા હોય, સ્વધર્મમાં દૃઢ હોય, દંભરહિત હોય, અંદર અને બહાર પવિત્ર રહેતા હોય, બ્રાહ્ય ઈન્દ્રિયોનું દમન કરનારા હોય,

आकूतिचित्तिचापल्यरहिता निष्परिग्रहाः । बोधने निपुणा आत्मनिष्ठः सर्वोपकारिणः ॥ २९
निर्भया निरपेक्षाश्च द्यूतादिव्यसनोज्झिताः । श्रद्धालव उदाराश्च तपोनिष्ठ निरेनसः ॥ ३०
त्यक्तग्राम्यकथावार्ताः सच्छास्त्रव्यसनास्तथा । विषयासक्तिरहिता आस्तिकाश्च विवेकिनः ॥ ३१
मद्यमांसादिसंसर्गरहिताश्च दृढव्रताः । पैशुन्यस्तैन्यहीनाश्चा परगुह्याप्रकाशकाः ॥ ३२
जितनिद्रा जिताहाराः सन्तुष्टाः स्थिरबुद्धयः । अहिंसवृत्तयोऽतृष्णाः सुखदुःखसमास्तथा ॥ ३३
अकार्यलज्जाः स्वश्लाघान्यनिन्दाभ्यां विवर्जिताः । यथोक्तब्रह्मचर्याश्च यमैश्च नियमैर्युताः ॥ ३४
जितासना जितप्राणाः श्रीकृष्णाङ्घ्रिदृढाश्रयाः । कृष्णभक्तिपरा नित्यं कृष्णार्थसकलक्रियाः ॥ ३५
अवतारचरित्राणि कृष्णस्यानुदिनं मुदा । श्रृण्वन्तः कीर्तयन्तश्च कृष्णध्यानपरायणाः ॥ ३६

જિતેન્દ્રિય હોય, સ્વધર્મપાલનમાં સાવધાન હોય, સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન અને હર્ષ-શોકના દ્વન્દ્વે રહિત હોય, ધીરજવાન હોય, કર્મ-ઈન્દ્રિયો અને જ્ઞાન-ઈન્દ્રિયોની ચપળતાએ રહિત હોય, પરિગ્રહ કરતા ન હોય, જીવોને જ્ઞાનવાર્તાનો બોધ કરવામાં નિપુણ હોય, ત્રણદેહ અને ત્રણ અવસ્થાથી પર આત્મસ્વરૂપમાં નિષ્ઠાવાળા હોય, સર્વજીવપાણી ઉપર ઉપકાર કરનારા હોય, હમેશાં નિર્ભયપણે વર્તતા હોય, માયિક પદાર્થોના ઉપભોગની અપેક્ષા ન હોય, જુગાર આદિ વ્યસનથી રહિત હોય, નિયમો પાળવામાં શ્રદ્ધાવાળા હોય, ઉદાર સ્વભાવના હોય, તપ કરવામાં નિષ્ઠાવાળા હોય, નિષ્પાપી હોય, ગ્રામ્યવાર્તાઓ ક્યારેય ન કરતા હોય, સત્શાસ્ત્રોના વ્યસની હોય, પ્રાપ્ત થતા પંચ વિષયોમાં આસક્તિએ રહિત હોય, અનાસકત અને વિવેકી હોય, મદ્યમાંસાદિકના સંસર્ગે રહિત હોય, નિયમપાલનમાં દૃઢ હોય, કોઈની ચાડીચુગલી ન કરતા હોય, ચોરીનું કર્મ ન કરતા હોય, બીજાની ગુપ્ત વાતને ક્યારેય પ્રકાશ ન કરતા હોય, નિદ્રાને જીતીને વર્તતા હોય, આહાર ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય, સંતોષી હોય, સ્થિરબુદ્ધિવાળા હોય, અહિંસામય વૃત્તિવાળા હોય, તૃષ્ણાએ રહિત વર્તતા હોય, સુખ અને દુઃખમાં અર્થાત્ પોતાને અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં સમદર્શી હોય, શાસ્ત્રનિષિદ્ધકર્મ કરવામાં લજ્જાવાળા હોય, સ્વશ્લાઘા અને પરનિંદાનો ત્યાગ કરનારા હોય, શાસ્ત્રોક્ત બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરનારા હોય, યમ અને નિયમોથી યુક્ત વર્તતા હોય, આસનને જીત્યું હોય, પ્રાણ ઉપર પણ વિજય મેળવ્યો હોય, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળનો જેને એક દૃઢ આશરો હોય, સદાય ભગવદ્‌ભક્તિપરાયણ જીવન જીવતા હોય, નિત્ય ભગવાનને અર્થે જ સર્વ ક્રિયા કરનારા હોય, પ્રેમથી નિત્ય ભગવાનના અવતાર

अयातभगवद्भक्तिवर्जितक्षणमात्रकाः । एवं लक्षणसम्पन्ना ज्ञेयाः सन्तस्त्वयानघे ! ॥ ३७
एतेषामेव सङ्गेन साङ्गाभक्तिर्मुमुक्षुभिः । कृष्णस्य प्राप्यते नूनं माहात्म्यज्ञानपूर्विका ॥ ३८
एभ्यः कृष्णावताराणां चरित्रश्रवणं भवेत् । अद्भुतानां चरित्राणां कृष्णस्य च भवेच्छ्रुतिः ॥ ३९
गोलोकाक्षरवैकुण्ठादिषु धामसु यत्प्रभोः । अनन्तमस्ति चैश्वर्यं तदप्येभ्योऽवगम्यते ॥ ४०
तथा क्षीरार्णवस्थस्य व्याप्तस्य ब्रह्मतेजसा । श्वेतद्वीपस्य माहात्म्यमेभ्य एवावगम्यते ॥ ४१
बृन्दावनस्य द्वार्वत्या विशालायाश्च बुध्यते । अत्रत्यभगवद्धाम्नां माहात्म्यं चैभ्य एव हि ॥ ४२
पुलहाश्रममुख्यानां क्षेत्राणां महतामपि । गङ्गायम्यादितीर्थानां खण्डेऽस्मिन्भरते सताम् ॥ ४३
महात्म्यं कृष्णसम्बन्धाद्यद्यदस्त्यद्भुतं सतः । तत्तच्चैभ्यः सर्वमपि ज्ञायते श्रोतृभिर्जनैः ॥ ४४
सद्भ्य एतच्छ्रुतेः कृष्णमाहात्म्यं सम्यगीयते । तेनैव भक्तिः कृष्णे स्यात्स्वधर्मादिभिरन्विता ॥ ४५

ચરિત્રોનું શ્રવણ અને કીર્તન કરનારા હોય, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપના ધ્યાનપરાયણ જીવન જીવતા હોય, અને ભગવાનની ભક્તિ વિનાની ક્ષણ પણ વ્યર્થ ગુમાવતા ન હોય, હે નિષ્પાપ મા ! આવાં લક્ષણોથી સંપન્ન હોય તેને સંત જાણવા.[૨૫-૩૭]

હે મા ! આવા સંતના પ્રસંગથી જ ભગવાનની માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત એકાંતિકી ભક્તિ પ્રગટ થાય છે, અને આવા સંત થકી જ ભગવાન અને ભગવાનના અવતારોની અતિ અદ્‌ભૂત પાવનકારી ચરિત્રોની કથા સાંભળવા મળે છે.[૩૮-૩૯] ભગવાનના ગોલોક, વૈકુંઠ તથા અક્ષર આદિક ધામોમાં ભગવાનનાં જે અનંત અપાર ઐશ્વર્યો રહેલાં છે, તે પણ આવા સંતોના પ્રસંગથી મુમુક્ષુ જાણી શકે છે.[૪૦] તેવી રીતે ક્ષીરસાગરને કિનારે આવેલા અને બ્રહ્મતેજથી સભર એવા શ્વેતદ્વિપ ધામનો મહિમા પણ તેમના થકી જ સમજાય છે.[૪૧] વૃંદાવન, દ્વારિકા બદરિકાશ્રમ વગેરે આ ધરતીપરનાં ભગવાનનાં ધામનો મહિમા પણ આવા સંતો થકી જ જાણવામાં આવે છે. આ ભારતવર્ષના પુલહાશ્રમ આદિ પવિત્ર ક્ષેત્રોનો તથા શોભાયમાન પવિત્ર ગંગા, યમુના આદિક તીર્થોનો મહિમા પણ આવા સંતો થકી જ સમજાય છે. [૪૨-૪૩] હે મા ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી જે કાંઇ અદ્‌ભૂત આશ્ચર્યો રહેલાં હોય તે સર્વેનું માહાત્મ્ય મુમુક્ષુ શ્રોતાજનોને આવા સંતો થકીજ જાણવા મળે છે. પ્રથમ સંતો થકી ભગવદ્‌ચરિત્રોનું શ્રવણ થાય છે. તે શ્રવણ થકી જ ભગવાનનો મહિમા સારી પેઠે સમજાય છે, તેણે કરીને સ્વધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યે યુક્ત ભગવાનને વિષે ભક્તિ પ્રગટ થાય છે. [૪૪-૪૫]

दृष्टाः स्पृष्टा नता वा कृतपरिचरणा भोजिताः पूजिता वा
सद्यः पुंसामघौघं बहुजनिजनितं घ्नन्ति ये वै समूलम् ।
प्रोक्ताः कृष्णेन ये वा निजहृदयसमा यत्पदे तीर्थजातं
तेषां मातः ! प्रसङ्गात्किमिह ननु सतां दुर्लभं स्यान्मुमुक्षोः ॥ ४६

॥ इति श्रीसत्सङ्गिजीवने नारायणचरित्रे धर्मशास्त्रे प्रथमप्रकरणे हरिगीतायां सत्पुरुषलक्षणनिरूपणनामाद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

હે મા ! આવા સત્પુરુષોનાં દર્શન કરવાથી તેમનો સ્પર્શ કરવાથી, તેમને નમસ્કાર કરવાથી તેમના ચરણની સેવા કરવાથી, તેમને ભોજન કરાવવાથી, તેમનું ચંદન પુષ્પહારવડે પૂજન કરવાથી અનંત જન્મોથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપના સમૂહો તત્કાળ મૂળસહિત નાશ પામેછે. તેમના ચરણમાં સમગ્ર તીર્થો નિવાસ કરીને રહ્યાં છે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આવા સત્પુરુષોને પોતાના હૃદય સમાન કહેલા છે. હે મા ! આવા સત્પુરુષોના પ્રસંગથી મુમુક્ષુજનોને આ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ રહેતી નથી. પરંતુ સર્વે સુલભ થાય છે, ૪૬

આ પ્રમાણે અવતારી શ્રી નારાયણના ચરિત્રરૂપ શ્રીમત્ સત્સંગિજીવન નામે ધર્મ શાસ્રના પ્રથમ પ્રકરણમાં શ્રીહરિગીતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં સત્પુરૂષોનાં લક્ષણોનું નિરૂપણ કર્યું એ નામે બત્રીસમો અધ્યાય. --૩૨--

---

त्रयत्रिंशोऽध्याय:

हरिरुवाच -

धर्मादीनां लक्षणानि भक्त्यङ्गानामथाम्ब ते ! । कथयामि विविच्यैव त्रयाणामपि तत्त्वत: ॥ १
तत्र त्रयाणां लोकानां सेश्वराणां तु धारक: । धारणीयश्च जीवेशै: सदा धर्म: स उच्यते ॥ २
धर्मनिष्ठस्तु पुरुषो हीनजातिकुलोऽपि य :। सोऽपि ब्रह्मादिभि: पूज्य: श्लाघनीयश्च जायते ॥ ३
धर्मच्युतश्चेद्ब्रह्मादिरीश्वरोऽपि भवेत्क्वचित् । तर्हि सोऽप्यल्पकैर्गर्ह्य: स्यात्स्थेयं धर्म एव तत् ॥ ४
स चापि वर्तते नृणां वर्णाश्रमविभागत: । श्रुतिस्मृति सदाचारै: प्रमितो हि पृथक्पृथक् ॥ ५
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णाश्चत्वार ईरिता: । ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यं वनं न्यासस्तथाश्रमा: ॥ ६
साधारणो विशेषश्चेत्येवं तेषां द्विधास्ति स: । समासेनोभयविधमपि ते वच्म्यहं शुभे ! ॥ ७

અધ્યાય ૩૩

ભક્તિના અંગભૂત ધર્મનું નિરૂપણ.

શ્રીહરિ કહેછે, હે મા ! હવે હું તમને ભક્તિના અંગભૂત ધર્મ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં લક્ષણો જેમ છે તેમ વિસ્તારથી જુદાં જુદાં વિવેચન કરીને કહું છું તેને તમારા હૃદયમાં ધારણ કરો. [૧]

તે ત્રણ અંગને મધ્યે ધર્મનું પ્રથમ વિવેચન કરું છું. બ્રહ્માદિ ઈશ્વરોએ સહિત ત્રિલોકીનું ધારણ કરે તેનું નામ 'ધર્મ' છે. આ ધર્મકર્મથી પરતંત્ર સર્વે જીવાત્માઓને અને ભગવાનની ઉપાસનાથી જેને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે એવા બ્રહ્માદિ ઈશ્વરોને પણ મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી ધારી રાખવા યોગ્ય છે.[૨] જાતિ અને કુળથી ભલે હીન હોય, છતાં જો પુરુષ ધર્મનિષ્ઠ હોય તો તેની બ્રહ્માદિ દેવતાઓ પણ ખૂબ પ્રશંસા કરે છે અને આદર આપે છે અને બ્રહ્માદિ ઈશ્વરો જેવો મોટો હોય છતાં પણ જો ધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ થાય તો તેની તુચ્છ માણસો પણ નિંદા કરે છે. તેથી સર્વેને ધર્મના માર્ગે ચાલવું તે જ ખરેખર સુખકારી છે. [૩-૪]

હે મા ! શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ પ્રતિપાદન કરેલા સદાચારથી પ્રમાણિત કરાયેલો આ ધર્મ મનુષ્યના ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમના ભેદથી અધિકારને અનુસારે જુદોજુદો વણવાયેલો છે. તેમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણ છે અને બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આ ચાર આશ્રમના વિભાગ કહ્યા છે. [૫-૬]

अहिंसा सत्यमस्तेयं कामलोभक्रुधां जयः । मद्यमांसपरस्त्यादेस्त्यागो व्यसनवर्जनम् ॥ ८
जातिसङ्करताहेतोर्वर्जनं पापकर्मणः । सत्सेवा विष्णुभक्तिश्च धर्माः साधारणा नृणाम् ॥ ९
शमो दमस्तपो ज्ञानं दया श्रद्धा क्षमादयः । स्वाभाविका हि विप्रस्य धर्मा एते प्रकीर्तिताः ॥ १०
शौर्यं धैर्यं बलौदार्ये साधुगोविप्ररक्षणम् । क्षत्रस्य सहजा धर्माः प्रोक्ता वार्ता विशस्तथा ॥ ११
शुश्रूषणं द्विजातीनां धर्मः शूद्रस्य चानघे ! । हिंसास्तैन्यादिरहितो धर्मोऽन्येषां कुलोचितः ॥ १२
याजनादिश्च विप्रस्य क्षत्रस्यायुधधारणम् । व्यापारश्च विशोऽन्त्यस्य सेवोक्ता जीविका क्रमात् ॥ १३

ચારેવર્ણના સાધારણ અને વિશેષધર્મો :– હે મંગલરૂપા મા ! મનુષ્યના સાધારણ અને વિશેષ એમ બે પ્રકારના વર્ણધર્મ અલગથી કહ્યા છે. અને આશ્રમધર્મ પણ અલગથી કહ્યા છે. આમ બન્ને પ્રકારના ધર્મો હું તમને સંક્ષેપથી સંભળાવું છું. [૭] હિંસા ન કરવી. સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી. કામ, ક્રોધ અને લોભને જીતવા, મદ્ય અને માંસનો ત્યાગ રાખવો. પરસ્ત્રીનો ત્યાગ રાખવો. કોઈ પણ જાતનું નાનું-મોટું વ્યસન ન કરવું. પોતાની જાતિ થકી ભ્રષ્ટ કરે એવું, કોઈ પણ પાપકર્મ રોટી-બેટી આદિના વ્યવહારમાં ન આચરવું. પૂર્વોક્ત સંતોની યથાયોગ્ય અનુવૃત્તિ સાચવવાપૂર્વક સેવા કરવી. ભગવાનની નવધા ભક્તિ કરવી. આ તેર મુખ્ય છે અને બીજા અનેક ચારે વર્ણના સાધારણ ધર્મો શાસ્ત્રમાં કહેલા છે.[૮-૯] આંતર ઈન્દ્રિયોનું શમન કરવું અને બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનું દમન કરવું, તપ કરવું જ્ઞાન સાધવું, દુઃખી ઉપર દયા રાખવી, સ્વધર્મ પાલનમાં શ્રદ્ધા રાખવી, ઉપદ્રવીને ક્ષમા આપવી વગેરે બ્રાહ્મણોના સ્વાભાવિક વિશેષપણે પાલન કરવાના ધર્મો કહ્યા છે. શૂરવીરતા, ધીરજ, બળ, ઉદારતા, સાધુ, ગાય અને બ્રાહ્મણનું દુષ્ટો થકી રક્ષણ કરવું, વગેરે ક્ષત્રિયોના વિશેષ ધર્મ કહ્યા છે. ખેતી, વેપાર, ગોરક્ષા અને વ્યાજવટો આદિ વૈશ્યોના વિશેષ ધર્મો કહ્યા છે. અને હે નિષ્પાપ મા ! ત્રણે વર્ણના મનુષ્યોની સેવા- (નોકરી) કરવી તે શૂદ્રનો વિશેષ ધર્મ કહ્યો છે. ચારે વર્ણથી ઈતર જાતિના સર્વે જનસમુદાય માટે જેમાં હિંસા ન હોય, ચોરી ન હોય અને વ્યભિચારકર્મ ન હોય તેવી પોતાના કુળને ઉચિત કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવી તે તેઓનો વિશેષ ધર્મ કહેલો છે. [૧૦-૧૨]

ચારેવર્ણની આજીવિકાનાં સાધન :– હે મા ! યજ્ઞયાગ સ્વાધ્યાય આદિ કરવાં અને દાન સ્વીકારવું એ બ્રાહ્મણની આજીવિકાનું સાધન છે. આયુધ

आपन्नयोर्वैश्यवृत्तिर्विप्रक्षत्रिययोर्मता । विशः शूद्रस्य तस्यापि कार्वादिः स्वैव चान्यदा ॥ १४
त्रैवार्णिको यः संस्कारैः सम्प्राप्तः स्याद्द्विजातिताम् । ब्रह्मचर्याश्रमे तिष्ठन्विद्यायै स गुरुं श्रयेत् ॥ १५
कौपीनाच्छादनादीनि वासांस्यावश्यकानि सः । कार्पासान्यजिनोर्णादि रक्षेद्दण्ड कमण्डलू ॥ १६
जपमालां ब्रह्मसूत्रं बिभृयाच्च जटाः कुशान् । अञ्जनाभ्यङ्गगन्धस्रग्भूषणादि विवर्जयेत् ॥ १७
मुक्तेर्द्वारं महत्सङ्गः स्त्रैणसङ्गस्तु संसृतेः । द्वारमस्तीति निश्चित्य कुर्यादाद्यं परं त्यजेत् ॥ १८

ધારણ કરી પ્રજાનું પાલન-રક્ષણ કરવું તે ક્ષત્રિયોની આજીવિકાનું સાધન છે. વેપાર, ખેતી આદિ વૈશ્યોની આજીવિકાનું સાધન છે અને ત્રણે વર્ણને ત્યાં સેવા કરવી એ શૂદ્રની આજીવિકાનું સાધન છે. [૧૩] તેમાં પણ આપત્કાળ પડે ને પોતાની નિશ્ચિત આજીવિકાવૃત્તિથી જીવન ચલાવવું મુશ્કેલ પડે ત્યારે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોએ ખેતી-વેપાર આદિ વૈશ્યની વૃત્તિ સ્વીકારી લેવી. અને વૈશ્યોને પોતાની આજીવિકામાં આપત્તિ ઉભી થાય ત્યારે શૂદ્રોની સેવા કરવારૂપ આજીવિકા સ્વીકારી લેવી અને શૂદ્રોએ આપત્કાળમાં શંકરનીતિની આજીવિકાથી જીવન ચલાવી લેવું. પરતું આપત્કાળ વ્યતીત થઈ જાય ત્યારે પોતાની મૂળ આજીવિકાની વૃત્તિ ઉપર આવી જવું. [૧૪]

બ્રહ્મચર્યાશ્રમના સાધારણધર્મો :– હે મા ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, આ ત્રણ વર્ણના પુરુષોને યજ્ઞોપવીત આદિ સંસ્કારોથી દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા દ્વિજ પુરુષોએ પહેલા બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં રહીને વેદાદિ અધ્યયન માટે ગુરુનો આશ્રય કરવો.[૧૫] ગુરુના આશ્રમમાં રહેતા તે બ્રહ્મચારીએ કપાસના તંતુમાંથી બનાવેલાં, કૌપીન તથા ઉપર ધારવાનાં આવશ્યક વસ્ત્રો રાખવાં. મૃગચર્મ રાખવું, કામળો રાખવો, દંડ અને કમંડલું પણ રાખવાં. ગૌમુખીએ સહિત તુલસીના કાષ્ઠની જપમાળા પણ રાખવી, દર્ભ અને દર્ભમાંથી નિર્મિત આસન આદિ રાખવાં. આંખમાં ક્યારેય આંજણ ન આંજવું. તેલથી શરીરનું મર્દન ન કરવું, શરીરે ચંદનનો લેપ ન કરવો, ફુલની માળા ધારણ ન કરવી અને સુવર્ણનાં આભૂષણો પણ બ્રહ્મચારી એ ધારણ ન કરવાં [૧૬-૧૭]

હે મા ! બ્રહ્મચારીએ આ વાતનું ખાસ ધ્યાન રાખવું કે, મહાપુરુષોનો સંગ તે જ મુક્તિનું દ્વાર છે અને સ્ત્રીલંપટ પુરુષોનો સંગ તે સંસૃતિનું દ્વાર છે. માટે સંતોનો સંગ કરવો પણ અસંતનો સંગ ક્યારેય પણ ન કરવો. અને અષ્ટ પ્રકારે

अष्टधा वर्जनं स्त्रीणां तत्स्पर्शस्य तु सर्वथा । कुर्याद्वर्णी गुरोर्भार्यामपि वन्देत दूरतः ॥ १९
प्राणिमात्रं च मिथुनीभूतं तु मतिपूर्वकम् । ब्रह्मचर्यव्रतधरो नैव वीक्षेत कर्हिचित् ॥ २०
अपि चित्रमयीं योषां देवताप्रतिमां विना । क्वापि नैव स्पृशेद्वर्णी गुरुं सेवेत भक्तितः ॥ २१
कुर्यात्कालत्रये सन्ध्यावन्दनं प्रतिवासरम् । जपं च निजशक्त्यैव मौनं प्रातः प्रदोषयोः ॥ २२
होमं प्रातस्तथा सायं कुर्याद्भिक्षाटनं च सः । वेदाभ्यासपरो नित्यं वसेद्गुरुकुले वशी ॥ २३
साङ्गं वेदं सहार्थं च देशकालानुसारतः । अधीत्य स यथाशक्ति समावर्तनमाचरेत् ॥ २४
गृही स्यादविरक्तस्तु दत्त्वा स गुरुदक्षिणाम् । विरक्तश्चेद्वनं न्यासं श्रयेद्वा नैष्ठिको भवेत् ॥ २५
गृही बुभूषुः कुलजां सवर्णां वयसाऽवराम् । अनिन्द्यामुद्वहेत्कन्यां न्यायेनोपार्जयेद्धनम् ॥ २६

સ્ત્રીનો ત્યાગ રાખવો. તેમાં પણ જાણી જોઈને સ્ત્રીના અંગનો સ્પર્શ ન થાય તે ખાસ જોવું. અને બ્રહ્મચારીએ ગુરુપત્નીને પણ દૂરથી નમસ્કાર કરવા. [૧૮-૧૯]

તેવીજ રીતે બ્રહ્મચારીએ મૈથુનક્રિયામાં આસ્કત એવાં પ્રાણીમાત્રને બુદ્ધિપૂર્વક ક્યારેય પણ જોવાં નહિ. તથા લક્ષ્મી આદિ દેવીઓની પ્રતિમા સિવાય અન્ય સ્ત્રીઓની ચિત્ર અથવા પાષાણની પ્રતિમાનો ક્યારેય પણ બુદ્ધિ પૂર્વક સ્પર્શ કરવો નહિ. તેમજ ભક્તિભાવપૂર્વક ગુરુની સેવા કરવી. પ્રતિદિન ત્રિકાલસંધ્યા પણ બ્રહ્મચારીએ કરવી તથા શક્તિ પ્રમાણે સવાર સાંજ ગાયત્રીમંત્ર અને ભગવાનના નામમંત્રનો જાપ પણ કરવો. સવાર સાંજ મૌન પાળવું અને અગ્નિમાં હોમ કરવો, ભિક્ષાટન કરવું, વેદાધ્યયનપરાયણ જીવન જીવવું, ઈન્દ્રિયોને જીતીને વર્તવું. આ રીતે હે મા ! બ્રહ્મચારીએ વર્તીને ગુરુકુળમાં નિત્યે નિવાસ કરવો. આ પ્રમાણે દેશકાળને અનુસારે પોતાની બુદ્ધિની ક્ષમતા મુજબ છ અંગ અને તેના અર્થોએ સહિત વેદાધ્યયન કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા માટેનો સમાવર્તન સંસ્કાર કરવો. [૨૦-૨૪]

ગૃહસ્થાશ્રમના સાધારણધર્મો :– હે મા ! જે બ્રહ્મચારીને વૈરાગ્ય ન હોય તેણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગુરુને દક્ષિણા આપી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો પણ જેને તીવ્ર વૈરાગ્ય હોય તેવા બ્રહ્મચારીએ તો સીધા વાનપ્રસ્થ કે સન્યાસ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી થવું. [૨૫] હે મા ! ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છાવાળા પુરુષે શુદ્ધકુળમાં જન્મેલી, સમાન જ્ઞાતિવાળી, તથા પોતાનાથી ઉંમરમાં નાની-નિર્દોષ કન્યા સાથે વિવાહ કરવો. ન્યાય તથા નીતિથી

स्नानं सन्ध्यात्रयं होमं तर्पणं विष्णुपूजनम् । स्वाध्यायं शक्तितः कुर्याद्वैश्वदेवं च सोऽन्वहम् ॥ २७
प्रातः कुर्यादापदि तु सन्ध्यां माध्यह्निकीमपि । प्रातर्भवां च मध्याह्ने निशि सायन्तनीं तु सः ॥ २८
सन्ध्यावन्दनगायत्रीजपविष्ण्वर्चनोज्झितः । चतुर्वेद्यप्यसौ विप्रः शूद्र एव न संशयः ॥ २९
अधौतं न स्पृशेद्वासः स्नात्वा कार्पाससम्भवम् । अस्नातेनापवित्रेण स्पृष्टं धौतं च न स्पृशेत् ॥ ३०
विवाहकाले दायस्य विभागावसरेऽथवा । द्विजातिरादधीताग्निं सति वित्तादिसम्भवे ॥ ३१
यथाकालं पोष्यवर्गं पोषयेन्नतु पीडयेत् । अन्नाम्बुवस्त्रैरतिथिं तोषयेत्सर्वदा गृही ॥ ३२
नित्यं कुर्यात्सतां सङ्गं भक्तिं च नवधा हरेः । कुसङ्गं नैव कुर्वीत गृहासक्तिं च मूढवत् ॥ ३३
जीवेभ्यः सकलेभ्योऽपि भक्तानोकान्तिकान्हरेः । आधिक्येन विजानीयान्मानरक्षार्हणादिषु ॥ ३४

ધન કમાવું. પ્રતિદિન સ્નાન કરવું, ત્રિકાલ સંધ્યા કરવી, સવાર સાંજ હોમ કરવો, પિતૃઓનું તર્પણ કરવું વિષ્ણુ ભગવાનનું પૂજન કરવું. તેમજ શક્તિ પ્રમાણે સ્વાધ્યાય તથા વૈશ્વદેવકર્મ કરવું. ૨૬-૨૭

હે મા ! ગૃહસ્થ પુરુષે આપત્કાળમાં મધ્યાહ્ન સમયે કરવાની સંધ્યા સવારે પ્રાતઃકાળે જ કરી લેવી તથા પ્રાતઃસમયે કરવાની સંધ્યા મધ્યાહ્ને કરવી. તેમાં પેલી પ્રાતઃસંધ્યા કરવી, પછી મધ્યાહ્ન સંધ્યા કરવી. તેવી જ રીતે આપત્કાળમાં સાયંકાળે કરવાની સંધ્યા રાત્રિને વિષે કરવી. આવી રીતે હે મા ! સંધ્યાવંદન, ગાયત્રીજપ અને વિષ્ણુનું પૂજન કર્યા વગરનો વિપ્ર ચાર વેદનો જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ શૂદ્ર જ કહેલો છે. તેમાં કોઈ સંશય નથી. ૨૮-૨૯ **હે મા ! સ્નાન કર્યા પછી ધોયા વગરના સૂતરના વસ્ત્રનો સ્પર્શ ન કરવો. અને સ્નાન ન કર્યું હોય તેવા અપવિત્ર પુરુષે જેનો સ્પર્શ કર્યો હોય તેવા ધોવાયેલાં વસ્ત્રનો પણ સ્નાન કર્યા પછી સ્પર્શ ન કરવો. હે મા ! ત્રણે વર્ણના દ્વિજાતિ પુરુષે ધન-ધાન્ય આદિકનો પૂર્ણ વૈભવ હોય ત્યારે વિવાહ સમયે તથા પોતાની મિલ્કતના ભાઈભાગ કરતે સમયે અગ્નિનું આધાન અવશ્ય કરવું, અર્થાત્ અગ્નિની સાક્ષી જરૂરથી રાખવી.** ૩૦-૩૧ **હે મા ! ગૃહસ્થ પુરુષે સમયે સમયે માતા પિતા આદિ પોષ્યવર્ગનું અન્ન વસ્ત્રાદિકે કરીને પોષણ કરવું પણ તેમને પીડવા નહિ. તેવી જ રીતે આંગણે આવેલા અતિથિઓની અન્ન, જળ અને વસ્ત્રાદિકથી નિરંતર સંભાવના કરવી. નિત્યે સંતોનો સમાગમ કરવો અને ભગવાનની નવ પ્રકારની ભક્તિ પણ કરવી અને કુસંગનો કે કુસંગીનો સંગ ક્યારેય ન કરવો તથા મૂઢ માણસની જેમ ઘરમાં આસક્ત થઈને પડ્યા ન રહેવું.** ૩૨-૩૩

अश्मादिभ्योऽच जीवेभ्यः श्रेष्ठाः सन्ति तृणादयः । अन्नौषध्यादयस्तेभ्यस्ततः श्रेष्ठाश्च वीरुधः ॥ ३५
तत आम्रादयो वृक्षाः श्रेष्ठा देवद्रुमास्ततः । स्थास्नुष्विति विशेषोऽस्ति चरेष्वथ वदामि तम् ॥ ३६
पिपीलिकादितः श्रेष्ठा जीवास्तु शलभादयः । भ्रमराद्यास्ततस्तेभ्यश्चटकप्रमुखा मताः ॥ ३७
शशादयस्ततोऽजाद्यास्तेभ्यस्तेभ्यो गवादयः । ततश्च मनुजास्तेषु वर्णाश्चत्वार उत्तमाः ॥ ३८
ब्राह्मणास्तेषु तेषां च स्वधर्मनिरता वराः । ज्ञाननिष्ठास्तेषु तेषु भक्ता एकान्तिका हरेः ॥ ३९
तेभ्यः श्रेष्ठो न कोऽप्यस्ति सदाऽऽस्ते तेषु यद्धरिः । तारतम्यं विदित्वेत्थं बहुमान्या हरिश्रिताः ॥ ४०

સ્થાવરસૃષ્ટિમાં પીપળો અને જંગમમાં સાચો ભગવદ્ભક્ત સર્વશ્રેષ્ઠ :– હે મા ! ગૃહસ્થ પુરુષે બીજા બધા જીવો કરતાં ભગવાનના એકાંતિક ભક્તોનો મહિમા અધિકપણે જાણવો. બીજા કરતા અધિક માન આપવું, અધિક રક્ષણ કરવું. તેમજ બીજા કરતાં અધિક તેને આદર આપી પૂજવા. કારણકે ભગવાન સિવાય સર્વ સૃષ્ટિ માત્રમાં એકાંતિક ભક્ત સમાન અન્ય કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી. [૩૪] હે મા ! આલોકની સ્થાવર સૃષ્ટિમાં પાષણ આદિના જીવો કરતાં તૃણાદિ જીવો શ્રેષ્ઠ છે. તેના કરતાં ડાંગર વિગેરે ધાન્ય અને ઔષધીઓ શ્રેષ્ઠ છે. તેના કરતાં લતાઓ શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી આંબા આદિકનાં વૃક્ષો શ્રેષ્ઠ છે તે સર્વ કરતાં પીપળો અધિક શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રમાણે સ્થાવર સૃષ્ટિમાં ન્યૂનાધિકપણે વિશેષતા રહેલી છે. તેવી જ રીતે જંગમ સૃષ્ટિમાં ન્યૂનાધિકપણે વિશેષતા રહેલી છે. [૩૫-૩૬]

હે મા ! આ જગતની જંગમ સૃષ્ટિમાં પૃથ્વીપર ચાલતી કીડી કરતાં આકાશમાં ઉડતાં પતંગિયાં શ્રેષ્ઠ છે. તેના કરતાં સુગંધપ્રેમી ભમરા શ્રેષ્ઠ છે. તેના કરતાં ચકલાં આદિક પક્ષીઓ શ્રેષ્ઠ છે, તેના કરતાં શાકાહારી સસલાં આદિક પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેના કરતાં ગાયો આદિ શ્રેષ્ઠ છે, તેનાથી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં પણ શુદ્ધ ચાર વર્ણના મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ છે. તે ચારમાંથી પણ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે, તેના કરતાં પણ ધર્મનું આચરણ કરનાર કોઈ પણ જાતિનો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે, તેવા ધાર્મિક પુરુષોમાં પણ આત્મજ્ઞાની પુરુષ વધુ શ્રેષ્ઠ છે, અને જ્ઞાનીઓમાં પણ જે ભગવાનનો એકાંતિક ભક્ત છે તે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. [૩૭-૩૯]

હે મા ! આવા ભગવાનના એકાંતિક ભક્તો થકી બીજા કોઈ શ્રેષ્ઠ છે નહિ. કારણ કે, સ્વયં શ્રીહરિ ભગવાન તેના અંતરમાં સદાય વિરાજમાન હોય છે. આ પ્રમાણે તારતમ્યતા સમજીને ભગવાનના ભક્તોને સર્વ કરતાં અધિકપણે

य एवं न विजानीयात्सदसत्समधीः स तु । दोषं महान्तमाप्नोति विवेकं विदधीत तत् ॥ ४१
गन्धान् पुष्पस्रजो भूषा वस्त्रान्नादि च भक्तितः । गृही निवेद्य हरये निषेवेत च वैष्णवः ॥ ४२
देवान् पितृंश्च तैरेव वासुदेवधियाऽर्चयेत् । यथाकालं च पित्रादेः श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥ ४३
अकृष्टपच्यैर्मुन्यन्नैः कर्तव्यं श्राद्धकर्म च । व्रीह्याद्यैः कृष्टपच्यैर्वै धान्यैस्तु शुचिभिः सति ! ॥ ४४
मांसं त्वापद्यपि क्वापि श्राद्धे देयं न कर्हिचित् । अहिंसाधर्मपरमा वैष्णवाः पितरो यतः ॥ ४५
मद्यं मांसं च यस्मै स्यान्निवेद्यं यस्य चाग्रतः । स्याज्जीव हिंसा तं देवं देवीं चापि न मानयेत् ॥ ४६
देशकालानुसारेण तीर्थानि च व्रतानि च । कुर्वीत स यथाशास्त्रं स्वाधिकारानुसारतः ॥ ४७
पुण्यदेशे पुण्यकाले पुण्यपात्रे विशेषतः । पुण्यं कुर्वीत यत्किञ्चिद्भवेदक्षयमेव तत् ॥ ४८
आढ्यस्तु कारयेद्रम्यं दृढं श्रीविष्णु मंदिरम् । वृत्ति दानेन पूजायाः प्रवाहम् वर्तयेद्धरेः ॥ ४९

માનવા અને પૂજવા. જે લોકો આ પ્રમાણે તારતમ્યભાવ નહિ સમજીને સંત અને અસંતમાં સમભાવ રાખે છે તે મહામૂર્ખ છે અને તે મોટા દોષના ભાગીદાર છે. તે કારણથી દરેક 'સત્' અને 'અસત્' નો વિવેક જરૂરથી શીખવો. ૪૦-૪૧

પુનઃ ગૃસ્થાશ્રમના સાધારણધર્મનું વર્ણન :– હે મા ! વૈષ્ણવ એવા ગૃહસ્થ ભક્તે ચંદન, પુષ્પમાળા, અલંકારો, વસ્ત્રો તેમજ અનાજ આદિ વિગેરે ભોગ્ય પદાર્થો પ્રથમ ભગવાનને નિવેદન કરી પછીથી જ પોતાના ઉપયોગમાં લેવાં. દેવતાઓ અને પિતૃઓનું પૂજન પણ 'તેમાં ભગવાન અખંડ રહેલા છે' એવી બુદ્ધિથી ભગવાનનાં જ પ્રસાદિના ચંદનાદિક ઉપચારોથી જ કરવું. શાસ્ત્રોક્તવિધિથી શ્રાદ્ધના સમયે પિતૃશ્રાદ્ધ કે માતૃશ્રાદ્ધ પણ કરવું. ૪૨-૪૩ હે સતી, મા ! ખેતી કર્યા વિના પાકેલા મુનિ-અન્નથી અથવા ખેતીથી પાકેલા પવિત્ર ડાંગર આદિ ધાન્યથી પણ શ્રાદ્ધકર્મ કરવું. આ શ્રાદ્ધકર્મમાં આપત્કાળ આવી પડે છતાં ક્યારેય માંસનું નિવેદન ન કરવું. કારણ કે પિતૃઓ હમેશાં અહિંસાધર્મ-પરાયણ જ ભગવાનના ભક્તો હોય છે. ૪૪-૪૫ હે મા ! જે દેવતા કે દેવીની આગળ મદ્યમાંસનું નૈવેદ્ય થતું હોય કે, જીવહિંસા થતી હોય તેવા દેવ કે દેવીને ક્યારેય માનવા-પૂજવા નહિ. તેવી જ રીતે હે મા ! પોતાના અધિકારને અનુસારે દેશકાળને ધ્યાનમાં લઇ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ગૃહસ્થોએ તીર્થાટન કરવું તથા એકાદશી આદિ વ્રતોનું અનુષ્ઠાન પણ કરવું. પવિત્રદેશમાં, પવિત્ર કાળમાં અને પવિત્ર સત્પાત્રમાં જે કાંઇ વિશેષ રીતે પુણ્યકર્મ કરેલું હોય તે અવિનાશી ફળને આપનારું થાય છે. ૪૬-૪૮

ધનાઢ્ય ગૃહસ્થના વિશેષધર્મ :– હે મા ! ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ ભક્તોએ

अहिंसान् वैष्णवान् यज्ञान् कुर्यात् प्रचुरदक्षिणान् । वापिकूपतडागादीन् विष्णवर्थांश्चापि कारयेत् ॥ ५०
प्रचुराज्यसितैर्भोज्यैः साधून्विप्रांश्च तर्पयेत् । नावमन्येत तान् क्वापि सत्सु निष्कपटो भवेत् ॥ ५१
नातिलोभी नातिकामी नातिक्रोधी न मत्सरी । नातिमानी भवेत्क्वापि दयां कुर्वीत देहिषु ॥ ५२
आसन्नसम्बन्धहीना विधवाः स्त्रीरनापदि । न स्पृशेद्बुद्धिपूर्वं तु गृहस्थोऽपि कदाचन ॥ ५३
स्वस्य मात्रा भगिन्यापि दुहित्रा वा कदाचन । नैव तिष्ठेद्रहःस्थाने गृही चापदमन्तरा ॥ ५४
तीर्थादावात्मनो घातमात्मनश्च परस्य वा । मुक्तयेऽपि न कुर्वीत धर्मनिष्ठः सदा भवेत् ॥ ५५
स्त्रीभिः सभर्तृकाभिश्च देववत्स्वपतिः सदा । सेव्यः पतिव्रताधर्मे स्थित्वा सन्त्यज्य चापलम् ॥ ५६
विधवाभिश्च नारीभिः पतिबुद्ध्या रमापतिः । सेवनीयः स्वदेहश्च कर्शनीयो व्रतादिभिः ॥ ५७
नेक्षेत न स्पृशेत्क्वापि स्वसम्बन्धिजनेतरम् । विधवा नरमात्रं च त्यागवान् योषितं यथा ॥ ५८

તો નવ્ય ભવ્ય સુદ્રઢ રમણીય ભગવાનના મંદિરનું નિર્માણ કરાવવું. તદુપરાંત ધન-ક્ષેત્ર આદિકથી આજીવિકાની વ્યવસ્થા કરાવી ભગવત્ પૂજનના પ્રવાહને અખંડ ચાલુ રખાવવો.[૪૯] વળી ધનાઢ્ય ગૃહસ્થે છૂટે હાથે દક્ષિણાઓ આપવાની સાથે હિંસારહિત વિષ્ણુયાગ યજ્ઞો કરવા. તથા ભગવાનની કે ભક્તોની સેવાને અર્થે વાવ, કુવા, તળાવ વિગેરે જળસંગ્રહના નિર્માણ પણ કરાવવાં.[૫૦] તેમજ ઘણાં ઘી અને સાકરમિશ્રિત મિષ્ટભોજન વડે ભગવાનના ભક્ત સાધુ અને બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરવા, પણ તેમની અવગણના કયારેય ન કરવી. સત્પુરુષો આગળ હમેશાં નિષ્કપટપણે વર્તવું.[૫૧] અતિ લોભ ન કરવો. અતિ કામી ન થવું અને અતિ ક્રોધ પણ ન કરવો. તેવી જ રીતે મત્સર ન રાખવો. કયાંય પણ અતિમાની ન થવું. તેમજ સમસ્ત દેહધારીઓ ઉપર દયાવાળા થવું.[૫૨] વળી હે મા ! ગૃહસ્થ પુરુષોએ પોતાના સમીપ સંબંધ વિનાની વિધવા સ્ત્રીઓનો આપત્કાળ પડ્યા વિના જાણી જોઈને ક્યારેય સ્પર્શ કરવો નહિ.[૫૩] તેમ જ ગૃહસ્થ પુરુષોએ પોતાની મા-બેન અને દિકરીની સાથે પણ આપત્કાળ પડ્યા વિના એકાંત સ્થળમાં ક્યારેય ન રહેવું.[૫૪] તેવીજ રીતે તીર્થાદિક સ્થાનકને વિષે મોક્ષને માટે પણ પોતાની કે પારકાની હત્યા ન કરવી અને નિત્યે ધર્મપરાયણ જ જીવન જીવવું.[૫૫]

સધવા-વિધવા નારીઓના સાધારણધર્મો :- હે મા ! સધવાનારીએ પતિવ્રતાના ધર્મ પ્રમાણે સ્થિર રહી ચંચળતાનો ત્યાગ કરવો અને પોતાના પતિનું નિરંતર દેવની માફક સેવન કરવું તથા વિધવા નારીએ ભગવાન શ્રી લક્ષ્મીપતિની પતિબુદ્ધિથી સેવા કરવી, તેમજ ચાંદ્રાયણ આદિકના વ્રત

पित्रा पुत्रादिना वापि विधवा तु रहःस्थले । आपत्कालं विना नैव सह तिष्ठेत्कदाचन ॥ ५९
तृतीय आयुषो भागे गृहस्थो वनमाविशेत् । सस्त्रीकः स्त्री सुशीला चेदन्यथा त्वेकलः स्वयम् ॥ ६०
तत्र ग्रीष्मे पञ्चतपा उदवासश्च शैशिरे । आसारषाट्च वर्षासु भवेद्विष्णुपरायणः ॥ ६१
वन्यैरेवाग्निहोत्रादि कुर्याद्धान्यफलादिभिः । अग्न्यर्थं च कुटीं कुर्यात्स्वयं तु बहिरावसेत् ॥ ६२
अकृष्टपच्यैरन्नाद्यैर्जीवेत्स्वयमुपाहृतैः । यथाशक्ति वने स्थित्वा ततः सन्न्यासमाश्रयेत् ॥ ६३
कन्थामेकां च कौपीने द्वे तदाच्छादने च सः । विभृयाद्वाससी दण्डं वैणवं च कण्डलुम् ॥ ६४
अष्टाक्षरं जपेन्नित्यं नारायणपरो यतिः । भक्तिमेव हरेः कुयाज्ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ६५

ઉપવાસથી પોતાના શરીરને કૃશ કરી રાખવું.[૫૬-૫૭] અને વળી જેમ ત્યાગી પુરુષો સ્ત્રીમાત્રને દૃષ્ટિ માંડી જોતા નથી અને સ્પર્શ કરતા નથી તેમ વિધવા સ્ત્રીઓએ પણ પોતાના સમીપ સંબંધ સિવાયના સમગ્ર પુરુષમાત્રને જોવા નહિ અને તેનો સ્પર્શ પણ કરવો નહિ. તેવીજ રીતે વિધવા સ્ત્રીએ એકાંત સ્થળમાં પોતાના પિતા કે પુત્રની સાથે પણ આપત્કાળ પડ્યા વિના ક્યારેય રહેવું નહિ.[૫૮-૫૯]

વાનપ્રસ્થાશ્રમના સાધારણધર્મો :– હે મા ! ગૃહસ્થ પુરુષોએ આયુષ્યના ત્રીજા ભાગમાં એકાવનમા વર્ષના પ્રારંભે વાનપ્રસ્થ-આશ્રમનો સ્વીકાર કરવો. જો પોતાની સ્ત્રી સુશીલ સ્વભાવની હોય તો સાથે લેવી, નહિ તો પોતાના પુત્રોને સોંપી એકલાજ વનમાં પ્રવેશ કરવો.[૬૦] વનમાં તે વાનપ્રસ્થીએ ઉનાળાની ઋતુમાં પણ પંચાગ્નિનું સેવન કરવું. શિયાળામાં નિયહપૂર્વક જળમાં બેસવું. વર્ષાઋતુમાં વરસાદની ધારાઓ સહન કરવી. તથા સદાય ભગવાનની ભક્તિ પરાયણ જીવન જીવવું.[૬૧] તેવીજ રીતે વનમાં પાકેલાં ખડધાન્ય કે ફળથી અથવા કંદમૂળથી અગ્નિહોત્ર કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. તે અગ્નિ રાખવા માટે કુટીરની રચના કરવી પણ પોતે કુટીરથી બહાર નિવાસ કરવો.[૬૨] ખેતી કર્યા વિના પાકેલા અને સ્વયં જંગલમાંથી સોધી લાવેલા ખડધાન્ય આદિકથી પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરવો. પોતાની શક્તિ અનુસાર વનમાં નિવાસ કરી, પછીથી ચોથા સંન્યાસ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવો.[૬૩]

સંન્યાસાશ્રમના સાધારણધર્મો :– હે મા ! એ સંન્યાસ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરેલા પુરુષે એક કંથા ને બે કૌપીન તથા બે આચ્છાદન વસ્ત્રો રાખવાં. વાંસમાંથી બનાવેલો દંડ રાખવો અને કમંડલું ધારણ કરવું.[૬૪] વળી

वर्षाकालं विनैकत्र न वसेत्स त्वनापदि । शुचिविप्रगृहे भैक्षं कुर्यान्नित्यं सकृन्मितम् ॥ ६६
एकादश्यादीनी हरेर्व्रतानि विधिना चरेत् । पालयेद्ब्रह्मचर्यं च जितात्मा च जितेन्द्रियः ॥ ६७
वानप्रस्थश्च सन्न्यासो निषिद्धौ भवतः कलौ । अतो विरक्तो वर्णी वा गृही त्रैवर्णीकोऽपि च ॥ ६८
वासुदेवीं महादीक्षां गृहीत्वा वैष्णवो भवेत् । स्वाश्रमस्थो ब्रह्मचर्यं पालयन्स हरिं भजेत् ॥ ६९
त्यक्त्वा वा स्वगृहमसौ साधुमण्डलमध्यगः । साधुशीलो भजेत्कृष्णं यथा प्राग्भरतो जडः ॥ ७०
नेक्षेत न स्पृशेद्बुद्ध्या काष्ठजामपि योषितम् । हिरण्यादि धनं जह्यात्त्यागी निजहितोद्यतः ॥ ७१
स्त्रीस्त्रैणसङ्ग एको हि मुक्तानामपि बन्धकृत् । हरिमेकं विनाऽस्तीति सर्वथा तं परित्यजेत् ॥ ७२
ज्ञानं भक्तिस्तपो योगस्त्यागः सच्छास्त्रचिन्तनम् । इत्यादयो गुणा व्यर्था भवन्ति स्त्रीप्रसङ्गतः ॥ ७३

નારાયણપરાયણ એ સંન્યાસીએ ("ૐ નમો નારાયણાય") એ અષ્ટાક્ષરમંત્રનો નિરંતર જપ કર્યા કરવો, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સંપન્ન થઈ સંન્યાસીએ શ્રીહરિની નવધા ભક્તિ કરવી.[૬૫] આપત્કાળ પડ્યા વિના કે વર્ષાઋતુ વિના એક જગ્યાએ ક્યારેય વાસ કરવો નહિ. હમેશાં પવિત્ર બ્રાહ્મણના ઘરની અલ્પમાત્રામાં એકજ વખત ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી.[૬૬] એકાદશી આદિક ભગવાનનાં વ્રતોનું વિધિપૂર્વક પાલન કરવું તથા બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવું. મન અને ઇન્દ્રિયોને જીતીને વર્તવું.[૬૭]

વૈરાગ્યવાન માટે કળિયુગી વ્યવસ્થા :– હે મા ! વાનપ્રસ્થ અને **સંન્યાસ આ બે આશ્રમનો કળિયુગમાં નિષેધ છે. તેથી ઘરમાંથી વિરક્ત થયેલા બ્રહ્મચારીએ અથવા ત્રણે વર્ણના ગૃહસ્થોએ પણ ભાગવતી મહાદીક્ષાનો સ્વીકાર કરી આત્મનિવેદી ભક્ત થવું.[૬૮] અને પોતાનાજ આશ્રમમાં રહી અષ્ટપ્રકારે બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરી હરિભજન પરાયણ જીવન વ્યતીત કરવું.[૬૯] અથવા ઘરનો ત્યાગ કરીને સાધુઓના મંડળમાં જઈને મહાદીક્ષા લઈને સાધુગુણે સંપન્ન થઈ ઋષભદેવના પુત્ર જડભરતની જેમ નિર્માનીપણે વર્તી ભગવાનનું અખંડ ભજન સ્મરણ કરવું.[૭૦] હે મા ! પોતાનું હિત ઇચ્છતા સાધુ પુરુષે દેવતાની પ્રતિમા વિનાની અન્ય સ્ત્રીની ચિત્ર કે કાષ્ઠની પ્રતિમાને પણ બુદ્ધિપૂર્વક જોવી નહિ અને તેનો સ્પર્શ પણ કરવો નહિ, તેમજ સુવર્ણ કે રૂપિયા આદિક દ્રવ્યનો પણ ત્યાગ કરવો.[૭૧] હે મા ! સ્ત્રી અને સ્ત્રીમાં આસક્ત પુરુષનો સંગ એક ભગવાન સિવાય મુક્ત પુરુષોને પણ સર્વ પ્રકારે બંધન કરનારો છે, માટે તેના સંગનો સાધુપુરુષે સદંતર ત્યાગ રાખવો.[૭૨] સ્ત્રીનો પ્રસંગ થયા પછી ગમે તેવો સિદ્ધ સાધુ હોય તોપણ તેનાં જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ, તપ, ત્યાગ અને સત્શાસ્ત્રનું મનન, ચિંતન વિગેરે અનંતગુણો નિષ્ફળ**

कृष्णाहिभ्य इव स्त्रीभ्यो मुमुक्षुर्बिभियात्ततः । समाधिनिष्ठां प्राप्तोऽपि पुमांस्ता दूरतस्त्यजेत् ॥ ७४
कामं लोभं क्रुधं मानं ग्राम्यस्नेहं रसैषणाम् । द्वाराण्येव षडेतानि निरयस्येति सन्त्यजेत् ॥ ७५
ब्रह्मचर्यं सोऽष्टविधं रक्षंस्त्यागी जितेन्द्रियः । हरेर्नवविधां भक्तिं प्रीत्या कुर्वीत सर्वदा ॥ ७६
विहीनां सेवया विष्णोरसौ मुक्तिं चतुर्विधाम् । अपि नेच्छेच्च कैवल्यं तुच्छं स्वर्गादि किं पुनः ॥ ७७
विष्णुसेवेतराशेषवासनोन्मूलनोद्यतः । अलब्धात्मप्रवेशावकाशोऽन्तः शत्रुभिश्च सः ॥ ७८
देशकालक्रियाशास्त्रसङ्गादीनसतस्त्यजन् । सतस्तांश्च श्रयन्नित्यं वर्तेताध्वनि सच्छ्रिते ॥ ७९
सर्वेष्वेतेषु धर्मेषु यस्य यस्य च्युतिर्भवेत् । वर्णाश्रमी यथाशास्त्रं कुर्यात्तत्तस्य निष्कृतिम् ॥ ८०

इत्थं मया ते जनयित्रि ! धर्मो वर्णाश्रमाणां विहितश्चतुर्णाम् ।
पृथक् पृथक्साधु निरूपितो वै ज्ञानस्य वक्ष्याम्यथ लक्षणं ते ॥ ८१॥

॥ इति श्रीसत्सङ्गिजीवने नारायणचरित्रे धर्मशास्त्रे प्रथमप्रकरणे हरिगीतायां वर्णाश्रमधर्मनिरूपणनामा त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३३॥

થઈ જાય છે, તેથી મુમુક્ષુએ કાળા સર્પની જેમ સ્ત્રી થકી હમેશાં ભય પામતા રહેવું જોઈએ, અરે ! કોઈ સમાધિ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી હોય તો પણ સાધુ પુરુષે સ્ત્રીનો પ્રસંગ તો દૂરથી જ છોડી દેવો.[૭૩-૭૪]

વળી હે મા ! કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, ભગવાનના ભક્તો સિવાય અન્યત્ર સ્નેહ અને રસાસ્વાદમાં આસક્તિ, આ છ નરકનાં દ્વાર છે, તેથી તેનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો. વળી એ ત્યાગી પુરુષે ઈન્દ્રિયો જીતી હોય છતાં પણ અષ્ટપ્રકારના બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતાં થકાં નિરંતર શ્રીહરિની નવપ્રકારની ભક્તિ પ્રિતિ પૂર્વક કરવી.[૭૫-૭૬] હે મા ! ભગવાનના એકાંતિક ભક્ત આવા સાધુ પુરુષો ભગવાનની સેવા સિવાય ચારપ્રકારની મુક્તિ કે કૈવલ્યમુક્તિને પણ ઈચ્છતા નથી તો પછી તુચ્છ એવાં સ્વર્ગનાં સુખની તો અપેક્ષા જ કેમ રાખે ? ભગવાનની સેવા સિવાય ઈતર વાસનાનો નાશ કરવામાં તત્પર રહેનારા આવા સાધુપુરુષે પોતાના હૃદયમાં કામ, ક્રોધાદિ અંતઃશત્રુઓને પ્રવેશવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત ન થાય એ રીતે સાવધાનપણે વર્તવું.[૭૭-૭૮] વળી હે મા ! આવા સાધુપુરુષે અશુભ એવા દેશ, કાળ, ક્રિયા, શાસ્ત્ર, સંગ, દીક્ષા, મંત્ર અને ધ્યાનનો ત્યાગ કરવો, અને શુભ દેશકાળાદિકનું હમેશાં સેવન કરવું, તેમજ પૂર્વોક્ત સાધુ લક્ષણે સંપન્ન પુરુષોએ આચરેલા માર્ગે ચાલવું. તેમ છતાં હે મા ! મેં બતાવેલા આ નિયમોમાંથી જે જે નિયમનો ભંગ થાય તેનું વર્ણાશ્રમી દરેક પુરુષોએ યથાશાસ્ત્ર પ્રાયશ્ચિત કરવું.[૭૯-૮૦]

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

श्रीहरिरुवाच -

यद्वस्तु यादृशं तस्य तादृक्त्वेन प्रमाणतः । वेदनं यत्तदुदितं मातर्ज्ञानस्य लक्षणम् ॥ १
तच्च ज्ञानं द्विधा प्रोक्तं तत्रैकं ज्ञानमात्मनः । परमात्मस्वरूपस्य ज्ञानं चेत्यपरं मतम् ॥ २
आत्माजीव इह प्रोक्तो व्याप्य सर्वं वपुः स्थितः । बाह्यान्तःकरणानां तद्देवानां च प्रकाशकः ॥ ३
जाग्रदादिष्ववस्थासु स्थूलादिषु वपुष्षु च । बद्धस्तादात्म्यसम्बन्धाद्वस्तुतस्तद्विलक्षणः ॥ ४

હે જનની ! આ પ્રમાણે મેં ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમના શાસ્ત્રવિહિત ધર્મોનું તમારી આગળ પૃથક્ પૃથક્ સ્પષ્ટ રીતે નિરુપણ કર્યું, હવે તમને જ્ઞાનનું લક્ષણ કહું છું.[૮૧]

આ પ્રમાણે અવતારી શ્રી નારાયણ ભગવાનના ચરિત્રરૂપ શ્રીમત્ સત્સંગિજીવન નામે ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રથમ પ્રકરણમાં હરિગીતાના બીજા અધ્યાયમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું એ નામે તેત્રીસમો અધ્યાય પૂર્ણ થયો. -૩૩-

---

અધ્યાય ૩૪

ભક્તિના અંગભૂત જ્ઞાનનું નિરૂપણ.

શ્રીહરિ કહે છે, હે મા! જે વસ્તુ જેવા પ્રકારની હોય તે વસ્તુને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, અનુમાન પ્રમાણ, ઉપમાન પ્રમાણ કે શબ્દ પ્રમાણથી તેવા પ્રકારે જ સંપૂર્ણ જાણી લેવી તેનું નામ ''જ્ઞાન'' કહેવાય છે. તે જ્ઞાન શાસ્ત્રોમાં બે પ્રકારનું કહેલું છે. એક આત્માના સ્વરૂપસંબંધી જ્ઞાન અને બીજું પરમાત્માના સ્વરૂપ સંબંધી જ્ઞાન.[૧-૨]

આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાનનિરૂપણ :- હે મા! અહીં જ્ઞાનના પ્રકરણમાં આત્મા શબ્દથી શરીરમાં રહેલા જીવને કહેલો છે, જે જીવાત્મા જ્ઞાનશક્તિથી નખથી શિખા પર્યંત આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલો છે. અને તે શરીરમાં રહેલા આંખ-કાન વગેરે બાહ્ય ઈન્દ્રિયો તથા મન બુદ્ધિ વગેરે આંતર ઈન્દ્રિયો તથા તે સર્વેના સૂર્યાદિ દેવતાઓનો આ જીવાત્મા પ્રકાશક છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આ ત્રણ અવસ્થા તથા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ આ ત્રણ શરીરમાં આ જીવ તાદાત્મ્ય

यथैव गोलकं लौहं तादात्म्येन धनञ्जयः । व्याप्य स्थितोऽपि तद्भिन्नलक्षणोऽस्ति तथा ह्यसौ ॥ ५
न वै विकुरुते देहे विकारान्प्राप्नुवत्यपि । तथा नश्यति देहेऽपि नासौ नश्यति कर्हिचित् ॥ ६
सच्चिद्रूपोऽक्षरः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयश्च स वर्तते । इत्थं यदात्मनो ज्ञानमात्मज्ञानं तदुच्यते ॥ ७
परमात्मस्वरूपस्य ज्ञानं ते कथयाम्यथ । श्रीकृष्णो यः परं ब्रह्म परमात्मा स कीर्तितः ॥ ८
अप्राकृतगुणो विष्णुर्निर्गुणश्चेश्वरेश्वरः । नारायणश्च भगवान्वासुदेवो य उच्यते ॥ ९

સંબંધથી અર્થાત્ તેની સાથે એકરસ થઈ જવારૂપ સંબંધથી ''બધ્ધ'' થયો છે. પણ વસ્તુતાએ અવસ્થા અને શરીરથી તદ્દન જુદો છે. [૩-૪]

હે મા! જેવી રીતે અગ્નિ લોખંડના ગોળામાં એકરસ થઈને વ્યાપી જવાથી એકરૂપ થઈ જાય છે પરંતુ વસ્તુતાએ લોખંડના ગુણધર્મોથી તે અગ્નિ તદ્દન જુદો જ છે. તેમ જીવાત્મા પણ આ શરીર તથા અવસ્થારૂપ જડ વસ્તુથી તદ્દન જુદો જ છે. શરીરમાં બાલ-યૌવન-વૃદ્ધ આદિ વિકૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છતાં તેમાં રહેલા જીવાત્માના સ્વરૂપમાં કોઈ વિકૃતિ પેદા થતી નથી. તેમજ દેહ નાશ પામે છતાં જીવ નાશ પામતો નથી. આ જીવ સત્ય સ્વરૂપ છે. ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. છેદાવું-કપાવું આદિ ક્ષર ધર્મોથી રહિત અક્ષર છે. અણુ સરખા સૂક્ષ્મ હોવાથી આ સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોઈ શકાતો નથી. ભગવદ્કૃપા વિના તે દુર્જ્ઞેય છે. અર્થાત્ તેના સ્વરૂપને ભગવાનના ભક્તો સિવાય સાચી રીતે કોઈ જાણી શક્તું નથી. સાચી રીતના આ જીવાત્માના સ્વરૂપને જાણવું તેનું નામ આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે. [૫-૭]

પરમાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાનનિરૂપણ :– **હે મા ! હવે તમને પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કહું છું, સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને વિભૂતિ આદિકથી અક્ષર બ્રહ્મ થકી પણ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી જેને 'પરબ્રહ્મ' કહેવાય છે એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, તે જ પરમાત્મા છે. તે સત્ત્વ, રજ અને તમ આ પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત છે તેથી 'નિર્ગુણ' કહ્યા છે. તથા તે જડ ચિદાત્મક આ સમગ્ર સૃષ્ટિમાં અંતર્યામીપણે અખંડ નિવાસ કરીને રહેલા હોવાથી તેને 'વિષ્ણુ' કહ્યા છે. તે પ્રધાન પુરુષાદિક ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર હોવાથી 'પરમેશ્વર' કહ્યા છે, તેવીજ રીતે બધ્ધ કે મુક્ત જીવોના સમૂહની અંદર કે બહાર રહીને તેનું નિયમન કરે છે તેથી તેને 'નારાયણ' કહ્યા છે. ઐશ્વર્ય આદિ છ ભગના નિધિ હોવાથી તેને 'ભગવાન' કહેવાય છે. તથા જેનું અંતઃકરણ શુધ્ધ હોય ત્યાંજ પ્રગટ થતા હોવાથી તેને 'વાસુદેવ' કહ્યા છે.** [૮-૯]

साक्षात्सम्बन्धतो यस्य कर्ता श्रद्धा सुखं तथा । ज्ञानं स्थानं च द्रव्यादि गुण्यपि स्याद्धि निर्गुणम् ॥ १०
स्वतन्त्रः स्वप्रकाशश्च सर्वकारण कारणम् । ब्रह्मभूतैरप्युपास्यः कोटिसूर्यादिभास्वरः ॥ ११
प्रधानाद्याष्टावरणावृतानेकाण्डकोटयः । यत्राणुवत्स्थिता ब्रह्माक्षरं तद्धाम यस्य च ॥ १२
दिव्यरूपोऽक्षरात्मा च श्रुतो यश्चाक्षरात्परः । अन्तर्यामी च सर्वेषामात्मनां योऽच्युतो हरिः ॥ १३
कालो माया पुमान् यस्य महत्तत्वादयस्तथा । शक्तयः सन्त्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्म यः प्रभुः ॥ १४
श्रेयसे भुवि लोकानां योऽवतारान्विभर्ति च । अनेककल्याणगुणः स ज्ञेयः पुरुषोत्तमः ॥ १५

હે મા ! આ પરમાત્માનો સાક્ષાત્ સંબંધ કેટલો મહાન છે. આ લોકમાં ક્રિયાનો કરનાર પુરુષ શ્રદ્ધા, સુખ, જ્ઞાન, સ્થાન તથા દ્રવ્યો આ સર્વે માયાના ત્રણ ગુણથી યુક્ત હોવા છતાં તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્ સંબંધ જો પ્રાપ્ત થાય તો તરતજ તે સર્વે નિર્ગુણ થઈ જાય છે. કારણ કે પરમાત્મા સદાય નિર્ગુણ છે. તે સદાય સ્વતંત્ર છે, સ્વતઃસિધ્ધ અખંડ પ્રકાશમાન છે. જગતનું મૂળ કારણ, મૂળ પ્રકૃતિ અને મૂળ પુરુષ, તેના પણ તે કારણ છે. બ્રહ્મભાવને પામેલા મહામુક્તો પણ તેની અખંડ ઉપાસના કરે છે. તથા તે કરોડો સૂર્યના પ્રકાશથી પણ વધુ પ્રકાશમાન છે.[૧૦-૧૧] હે મા ! પ્રધાન આદિ અષ્ટ આવરણે યુક્ત અનંતકોટી બ્રહ્માંડોના સમૂહો જે અક્ષરબ્રહ્મમાં અણુની જેમ ઊડતા ફરે છે, તે અક્ષરબ્રહ્મ આ પરમાત્માનું ધામ છે, આ પરમાત્મા સદાય સાકાર દિવ્યસ્વરૂપે અહીં વિરાજે છે. તે અક્ષરના આત્મા છે. તેથી તે અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલા છે. સર્વે જીવપ્રાણી માત્રના અને વૈરાટાદિ ઈશ્વરોના પણ તે અંતર્યામી છે. તે સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ, વિભૂતિ અને ઐશ્વર્ય થકી ક્યારેય ચ્યુત થતા નથી તેથી 'અચ્યુત' કહેલા છે. [૧૨-૧૩] હે મા ! તે પરમાત્મા એક જ છે. અદ્વિતીય છે, અર્થાત્ તેની સમાન કે તેનાથી ચડિયાતું આ વિશ્વમાં કોઈ નથી, અને કાળ, માયા, પુરુષ અને મહત્તત્ત્વ આદિક જે છે, તે તો તેની શક્તિઓ છે અને પોતે તો તેનું નિયમન કરનારા પ્રભુ છે. તેજ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીહરિ આ પૃથ્વી ઉપર પોતાનો વિરહ સહન નહીં કરી શકનારા પોતાના એકાંતિક ભક્તોને પોતાની મૂર્તિનું સુખ આપવા માટે તથા અનંત જીવોનાં કલ્યાણને અર્થે અને અસુરોનો વિનાશ કરવાને અર્થે રામકૃષ્ણાદિક અવતારોને ધારણ કરનારા છે. આ પરમાત્મા સત્ય, શૌચ, દયા આદિ અનંત કલ્યાણકારી ગુણોના ધામ છે. ક્ષર અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ હોવાથી તેને પુરુષોત્તમ કહેલા છે. [૧૪-૧૫]

श्रीकृष्ण एषोऽक्षरपूरुषात्मना स्वशक्तिमूलप्रकृतिं समीक्षते।
सिसृक्षुरेवागणिताण्डगोलकान्धत्ते च सा गर्भमथेक्षणात्मकम् ॥ १६
सूते ततः सा सहपूरुषाणि प्रधानतत्त्वानि च कोटिशोऽथ ।
तत्पूरुषात्मप्रभुवीक्षितेभ्यस्तेभ्यो जगत्कारणतत्त्वसर्गः ॥१७
ब्रह्माण्डनि बहूनीत्थं सम्भवन्ति हरीच्छया । तत्रैकस्यानुक्रमेण सम्भवं कथयामि ते ॥ १८
एकस्याप्युद्भवं वक्तुं विस्तरेण न शक्यते । अतः सङ्क्षेपतो मातस्तदुत्पत्तिर्मयोच्यते ॥ १९
प्रधानतत्त्वात्तस्मात्तु पुंदृष्टात्त्रिगुणात्मकात् । जगदङ्कुररूपं हि महत्तत्वं प्रजायते ॥ २०
प्रधानेनावृतात्तस्माद्वासुदेवेच्छया सति ! । महत्तत्त्वादहङ्कारस्त्रिविधो जायते ततः ॥ २१
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति सत्रिधा । यथा प्रधानेन महान्महता स तथावृतः ॥ २२

બ્રહ્માંડોનો ઉત્પત્તિ ક્રમ :– હે મા ! આજ પરમાત્મા પુરુષોત્તમ નારાયણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અનંતકોટિ બ્રહ્માડોનું સર્જન કરવાની ઈચ્છાથી અક્ષરપુરુષ દ્વારા પોતાની શક્તિ એવી મૂળપ્રકૃતિની સામે દ્રષ્ટિ કરે છે. ત્યારે તે મૂળ પ્રકૃતિ ભગવાનના દ્રષ્ટિરૂપ ગર્ભને ધારણ કરે છે. ત્યારપછી તે મૂળ પ્રકૃતિ કરોડે કરોડ પુરુષોની સાથે પ્રધાન નામની પ્રકૃતિઓને જન્મ આપે છે. તે પ્રધાન નામની કરોડે કરોડ શક્તિઓ તે પુરુષો સાથે જોડાઈને તેની દ્રષ્ટિ પામીને ગર્ભધારણ કર્યા પછી જગતની ઉત્પત્તિના કારણભૂત મહત્તત્ત્વાદિક તત્ત્વોને ઉત્પન્ન કરે છે.[૧૬-૧૭] હે મા ! આ પ્રમાણે ભગવાનની ઈચ્છાથી અનંત કોટિ બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં એક બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનો ક્રમ તમને જણાવું છું, જોકે એક બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનું વર્ણન પણ વિસ્તાર પૂર્વક સંપૂર્ણ કરવું શકય નથી તેથી, એક બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ પણ હું તમને સંક્ષેપમાં જણાવું છું.[૧૮-૧૯]

હે મા ! તે પરમાત્મક પુરુષની દ્રષ્ટિ પામેલી ત્રિગુણમયી પ્રધાન નામની શક્તિ થકી જગતના અંકુરરૂપ મહતત્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. હે સતી ! હે મા ! ત્યારપછી ભગવાન શ્રી વાસુદેવની ઈચ્છાથી પ્રધાનતત્ત્વના અન્વયે યુક્ત એ મહત્તત્ત્વ થકી ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ આ ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર પણ હમેશાં મહત્તત્ત્વના અન્વયે યુક્ત રહેલો હોય છે, જેવી રીતે મહત્તત્ત્વ છે, તે પ્રધાન તત્ત્વના અન્વયે સદા યુક્ત હોય છે.[૨૦-૨૨] ત્યારપછી હે મા ! ભગવાન શ્રીવાસુદેવની ઈચ્છાથી તે ત્રણમાંના એક તામસ અહંકારમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તે શબ્દ થકી શબ્દ જેની તન્માત્રા, છે એવો

अहङ्कारात्तामसाच्च वासुदेवेच्छयैव हि । शब्दो भवति तस्मात् खं जायते शब्दमात्रकम् ॥ २३
अहङ्कारावृतात्तस्मादाकाशाच्छब्दमात्रकात् । स्पर्श उत्पद्यते स्पर्शाद्वायुश्च स्पर्शमात्रकः ॥ २४
आकाशेनाऽऽवृताद्वायो रूपमुत्पद्यते ततः । तस्मात्तेजो रूपमात्रं जायते वायुनाऽऽवृतम् ॥ २५
तेजसश्च रसस्तस्मादापस्तु रसमात्रिकाः । उत्पद्यन्ते च ताः सन्ति वेष्टितास्तेन तेजसा ॥ २६
अद्भ्यो गन्धस्ततः पृथ्वी जायते गन्धमात्रिका । अद्भिः संवेष्टिता पृथ्वी विशेषाख्या च कथ्यते ॥ २७
आकाशादीनि पञ्चात्र महाभूताभिधानि च । शब्दादयश्च कथ्यन्ते पञ्च तन्मात्रिका इति ॥ २८
अहङ्काराद्राजसात्तु पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि च । पञ्च कर्मेन्द्रियाण्याम्ब ! प्राणो बुद्धिश्च जायते ॥ २९
श्रोत्रं त्वक् चाक्षि जिह्वा च घ्राणो ज्ञानेन्द्रियाण्यथ । वाग् दोः पाद उपस्थश्च पायुः कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३०
अहङ्कारात्सात्त्विकाच्च करणानां तु देवताः । बाह्यानामान्तराणां च प्रजायन्ते मनस्तथा ॥ ३१

આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે તામસ અહંકાર જેનું મૂળ કારણ છે અને શબ્દજેની તન્માત્રા છે એવા આકાશમાંથી સ્પર્શ ઉત્પન્ન થાય છે. એ સ્પર્શ થકી સ્પર્શ જેની તન્માત્રા છે એવો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશ આવૃત્ત તે વાયુ થકી રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ આવૃત્ત તે રૂપ થકી રૂપ જેની તન્માત્રા છે એવું તેજ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી તે તેજમાંથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી તેજ આવૃત્ત તે રસ થકી રસજેની તન્માત્રા છે એવું જળ ઉત્પન્ન થાય છે. તે જળમાંથી ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે. ગંધ થકી ગંધ જેની તન્માત્રા છે એવી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે પૃથ્વીને વિશેષ એવા નામથી પણ કહેવામાં આવે છે. [૨૩-૨૭] હે મા ! ઉપરોક્ત આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી આ પાંચ તત્વોને પંચમહાભૂત કહેવામાં આવે છે. અને તેના કારણભૂત શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધને પંચતન્માત્રા કહેવામાં આવેછે. [૨૮]

રાજસાહંકાર થકી ઉત્પત્તિ :- હે મા ! બીજા રાજસ અહંકારમાંથી પાંચ જ્ઞાન ઈન્દ્રિયો. પાંચ કર્મ-ઈન્દ્રિયો, પંચપ્રાણ અને બુધ્ધિ ઉત્પન્ન થાયછે, શ્રોત્ર (કાન), ત્વક્ (ચામડી), ચક્ષુ (આંખ), જીહ્વા (જીભ) અને ઘ્રાણ (નાક) આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. તેમજ વાક્ (વાણી) પાણી (હાથ), પાદ (પગ), વાયુ (ગુદા) અને ઉપસ્થ (શિશ્ન) આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે, [૨૯-૩૦] હે મા ! ત્રીજા સાત્ત્વિક અહંકાર થકી બ્રાહ્ય અને આંતર ઈન્દ્રિયોના દેવતા અને મન ઉત્પન્ન થાય છે. દિગ્પાળ શ્રોત્ર ઈન્દ્રિયના દેવતા છે. વાયુદેવ ત્વક્ ઈન્દ્રિયના, સૂર્ય ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના, પ્રચેતા એટલે વરુણદેવ જીહ્વા ઈન્દ્રિયના, અશ્વિનીકુમાર ઘ્રાણ ઈન્દ્રિયના, અગ્નિદેવ વાક્ ઈન્દ્રિયના, ઈન્દ્રદેવ હાથ ઈન્દ્રિયના, ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુ પાદ ઈન્દ્રિયના, મિત્રદેવ ગુદા

दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवन्हीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः । चन्द्रो ब्रह्म क्षेत्रविच्च रुद्रश्चेत्यधिदेवताः ॥ ३२
एते सर्वे तत्त्वसंज्ञा देवा भगवदिच्छया । संहत्यैव विराड्देहं स्वस्वांशै रचयन्ति हि ॥ ३३
तत्स्थ आत्मा तु वैराजः पुरुषः प्रोक्त ईश्वरः । स्वाङ्गोत्पन्नाम्बुशयनाद्यश्च नारायणः स्मृतः ॥ ३४
तन्नाभिकमलाद्ब्रह्मा जायते राजसः सति ! । जीवांस्तदात्मना सर्वाञ्छ्रीकृष्णः सृजतीश्वरः ॥ ३५
प्रजेषांश्च मनून्देवानृषीन्पितृन् पृथक् पृथक् । गन्धर्वांश्चारणान्सिद्धान् यक्षान्विद्याधरासुरान् ॥ ३६
किंपुरुषांश्चाप्सरसः किन्नरानुरगांस्तथा । मातॄः पिशाचान् रक्षांसि भूतान् प्रेतान्विनायकान् ॥ ३७
वेतालोन्मादकूष्माण्डन् वृद्धबालग्रहांस्तथा । पशून्मृगान् खगान्वृक्षान् पर्वतांश्च सरीसृपान् ॥ ३८
स्थावरा जङ्गमा येऽन्ये भूवारिगगनौकसः । सर्वांस्तांश्च यथाकर्मगुणदेहान् सृजत्यसौ ॥ ३९
शुद्धसत्त्वा मिश्र राजसास्तामसास्तथा । तेषु मिश्रगुणाश्चैके सन्ति कैचिच्च निर्गुणाः ॥४०

ઈન્દ્રિયના અને કશ્યપ શિશ્ન ઈન્દ્રિયના, દેવતા છે તેવીજ રીતે ચંદ્રમા મનના, બ્રહ્મા બુદ્ધિના, વાસુદેવ ચિત્તના અને રુદ્ર અહંકારના દેવતા છે. આ પ્રમાણે એ દશ ઈન્દ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણના અધિપતિ દેવતાઓ સાત્ત્વિક અહંકાર થકી ઉત્પન્ન થાયછે.(૩૧.૩૨)

શ્રી વૈરાટપુરુષની ઉત્પત્તિ :– ત્યારપછી હે મા ! ભગવાનના સંકલ્પથી તે દેવતાઓએ સહિત મહદાદિ ચોવીસ તત્ત્વો ભેળાં મળીને પોતપોતાના અંશના ઐશ્વર્યે યુક્ત 'વિરાટ' પુરુષનું સર્જન કરે છે. તે વિરાટના શરીરમાં રહેલા આત્મા એવા વૈરાજપુરુષને 'ઈશ્વર' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. તે વિરાટે પોતાના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા 'નાર' નામના ગર્ભોદક જળમાં શયન કર્યું તેથી તેને 'નારાયણ' પણ કહે છે. (૩૩-૩૪) હે મા ! તે વિરાટનારાયણના નાભિકમળમાંથી રજોગુણપ્રધાન બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે. પરમાત્મા સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બ્રહ્મા દ્વારા આ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે. તે સમગ્ર સૃષ્ટિમાં પ્રજાપતિઓ, ચારણો, દેવતાઓ, ઋષિઓ, પિતૃઓ, ગંધર્વો, ચારણો, સિદ્ધો, યક્ષો, વિદ્યાધરો, અસુરો, કિંપુરુષો, અપ્સરાઓ, કિન્નરો, સર્પો, માતૃગણો, પિશાચો, રાક્ષસો, ભુત, પ્રેતો, વિનાયકો, વૈતાલો, ઉન્માદો, વૃદ્ધગ્રહો તથા બાળગ્રહો, પશુઓ, મૃગો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો, પર્વતો, પેટ ઘસીને ચાલનારા સરીસૃપો, તેમજ સ્થાર જંગમ અનંત જીવો તથા પૃથ્વી, જળ અને આકાશમાં ગતિ કરનાર અગણિત જીવોનું પોતપોતાના ગુણ અને કર્મને અનુસાર સર્જન કરે છે. (૩૫-૩૯)

હે મા! બ્રહ્મા દ્વારા ભગવાને સર્જેલી સૃષ્ટિના શરીરધારીઓમાં કેટલાક

गुणस्वभावानुरूपं पुण्यं वाऽधं च मिश्रितम् । कर्म ते कुर्वते जीवाः कृष्णभक्तिं तु निर्गुणाः ॥ ४१
एवं स भगवान्मातर्ब्रह्मात्म सृजति प्रजाः । पाति ता विष्णुरूपश्च शिवात्मा संहरत्यपि ॥ ४२
असौ जीवेषु सर्वेषु प्रविश्य पुरुषात्मना । यथा कर्म फलं दत्ते तेभ्यः साम्यमुपाश्रितः ॥ ४३
स हरिस्त्वक्षरस्याथ प्रकृतेः पुरुषस्य च । प्रधानपुरुषाणां च महदादिगणस्य च ॥ ४४
कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य चरतोऽण्डे च तद्बहिः । एतेषां कार्यभूतस्य वैराजस्य महामते ! ॥ ४५
तज्जातानां प्रजेशानां ब्रह्मादीनां च सर्वशः । नियन्ता ह्येक एवास्ति सम्राट् खण्डभुजामिव ॥ ४६
एषां यत्राधिकारे ये जगतस्तेन योजिताः । ते सावधानास्तद्भीतास्तदाज्ञायां सदा स्थिताः ॥ ४७
एवं हि मातः ! सर्वेऽपि परतन्त्रा भवन्ति हि । कृष्ण एकः स्वतन्त्रोऽस्ति सर्वसेव्यस्ततस्तु सः ॥४८

જીવ શુદ્ધ સત્ત્વગુણપ્રધાન હોય છે. કેટલાક મિશ્ર સત્ત્વગુણપ્રધાન હોય છે. કેટલાક રાજસગુણપ્રધાન હોય છે. કેટલાક તમોગુણપ્રધાન હોય છે. અને કેટલાક મિશ્રગુણપ્રધાન જીવ હોય છે. તેમજ કેટલાક ત્રણે ગુણે રહિત નિર્ગુણ જીવો પણ હોય છે. [૪૦] હે મા ! તે સર્વે જીવાત્માઓ પોતાના ગુણ કર્મ અને સ્વભાવને અનુસારે પુણ્યકર્મ, પાપકર્મ તથા પુણ્યપાપ મિશ્રિત કર્મ કરે છે અને જે નિર્ગુણ જીવો છે તે ભગવાનની ભક્તિરૂપ સત્કર્મો જ કરે છે.[૪૧] હે મા ! આ પ્રમાણે બ્રહ્મારૂપે રહીને ભગવાન પ્રજાનું સર્જન કરે છે, વિષ્ણુરૂપે રહીને ભગવાન પ્રજાનું પોષણ કરે છે અને શિવરૂપે રહીને ભગવાન આ સૃષ્ટિનો સંહાર પણ કરે છે, વળી એ પરમાત્મા અક્ષરપુરુષરૂપે કરીને સમસ્ત જીવસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરીને તેમના કર્મોને અનુસારે સર્વ પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખીને તેના કર્મનું ફળ તેને આપે છે.[૪૨-૪૩]

સર્વના નિયંતા સમ્રાટ એક પરમાત્મા છે :– હે બુદ્ધિમાન મા ! જેવી રીતે ચક્રવર્તી સમ્રાટ અન્ય ખંડિયા રાજાઓના એક નિયંતા છે, તેવી જ રીતે ભગવાન પુરુષોત્તમનારાયણ શ્રીહરિ એક પોતે અક્ષરબ્રહ્મધામના નિયંતા છે, મૂળપુરુષના અને મૂળપ્રકૃતિના નિયંતા છે, અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોના અનંતકોટિ પ્રધાન પુરુષોના પણ નિયંતા છે. તેવી જ રીતે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોના કારણરૂપ મહત્તત્ત્વાદિ તત્ત્વોના પણ નિયંતા છે, અને વળી સ્થૂલ એવા દિવસ, મહિના, વર્ષ આદિરૂપે તથા પરાર્ધ, દ્વિપરાર્ધ આદિ સૂક્ષ્મરૂપે આ અનંતકોટિ બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર વિચરતા, કાળના પણ તે પરમાત્મા નિયંતા છે, તે મહદાદિ તત્ત્વોથકી ઉત્પન્ન થયેલા વિરાટ પુરુષના નિયંતા છે. વિરાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને

परमात्मस्वरूपस्य ज्ञानमित्थं प्रकीर्तितम् । प्राप्तेन सद्गुरोर्येन ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ ४९
य इत्थमात्मानमथात्मनाथं सतां प्रसङ्गादवगत्य सम्यक् ।
करोति भक्तिं भवबन्धहर्तुः श्रीवासुदेवस्य स मुक्त उक्तः ॥ ५०

॥ इति श्रीसत्सङ्गिजीवने नारायणचरित्रे धर्मशास्त्रे प्रथमप्रकरणे हरिगीतायां ज्ञानस्वरूपनिरूपणनामा चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

શિવના પણ નિયંતા છે, તેમજ તે બ્રહ્માથકી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રજાપતિ આદિ સમસ્ત દેવતાઓના તે એક જ નિયંતા છે.[૪૪-૪૬]

હે મા ! આ અક્ષરાદિકમાંથી જેને જેને આ જગતની સૃષ્ટિમાં જ્યાં જ્યાં જે જે અધિકાર આપીને ભગવાને જોડ્યા છે તે સર્વે તે પુરુષોત્તમનારાયણ થકી ભય પામીને સાવધાનીપૂર્વક તેમની આજ્ઞામાં નિરંતર વર્તે છે. એવી રીતે હે મા ! અક્ષરાદિક સર્વે પરતંત્ર છે પરંતુ એક પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ સ્વતંત્ર છે. તેથી તે જ એક અક્ષરાદિ સર્વેને સેવવા યોગ્ય અને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.[૪૭-૪૮] હે મા ! આ રીતનું પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેં તમને કહ્યું, હે મા ! સદ્‌ગુરુના માધ્યમથી આ જ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થાય તેને બીજું કાંઈ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. હે મા ! આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા સત્પુરુષોના પ્રસંગથી જે પુરુષ આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણી ભવબંધનને હરનારી ભગવાન શ્રીવાસુદેવની ભક્તિ કરે છે તે પુરુષને ''મુક્ત'' કહેવામાં આવે છે.[૪૯-૫૦]

આ પ્રમાણે અવતારી શ્રી નારાયણ ભગવાનના ચરિત્રરૂપ શ્રીમત્ સત્સંગિજીવન નામે ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રથમ પ્રકરણમાં હરિગીતાના તૃતીય અધ્યાયમાં જ્ઞાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું એ નામે ચોત્રીસમો અધ્યાય પૂર્ણ થયો. --૩૪

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

श्रीहरिरुवाच –

वैराग्यस्य स्वरूपं ते कथयाम्यथ मानदे ! । भगवन्तं विनाऽन्यत्र रागाभावस्तदुच्यते ॥ १
देहे च दैहिकेष्वम्ब ! स्त्रीपुत्रधनवेश्मसु । पशुयानोपकरणक्षेत्रादिष्वरुचिस्तथा ॥ २
शब्दादिपञ्चविषयभोगेषु विविधेषु च । अनर्घ्यवस्त्रभूषादौ राज्यभोगेषु चारुचिः ॥ ३
स्वर्गादौ पुण्यलोके च सद्भोगेष्वस्थिलेष्वपि । अनासक्तिः सर्वथेति वैराग्यं स्पष्टमीरितम् ॥ ४

प्रेमवत्युवाच –

वैराग्यमीदृशं कृष्ण ! जीवानामुदियात्कथम् । वक्तुमर्हसि सर्वज्ञो मह्यं तत्तत्त्वतो भवान् ॥ ५

श्रीहरिरुवाच –

वैराग्यस्य समुत्पत्तिः सर्वेषामपि देहिनाम् । लोकानां चैव भोगानां भवति क्षयदर्शनात् ॥ ६

અધ્યાય – ૩૫

ભક્તિના અંગભૂત વૈરાગ્યનું નિરૂપણ.

શ્રીહરિ કહે છે, યથાયોગ્ય સર્વને માન આપનાર હે મા ! હવે હું તમને વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહું છું, ભગવાન વિના બીજે ક્યાંય પ્રીતિ ન રાખવી તેને વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે.[૧] હે મા ! પોતાના શરીરમાં અરુચિ, ઘર, પશુ, વાહન, શય્યા, ક્ષેત્ર આદિ ઉપભોગનાં પદાર્થોમાં અરુચિ તથા વિવિધ શબ્દાદિ પંચવિષયોના ભોગમાં અરુચિ તથા મહા કિંમતી વસ્ત્રો અને આભૂષણાદિ પદાર્થોમાં તથા રાજ્ય વૈભવના સુખોમાં અરુચિ, તેમજ યજ્ઞ, દાન આદિ પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગાદિ લોકમાં કે સ્વર્ગ જેવાં સુખ જ્યાં પ્રાપ્ત થાય છે એવા પૃથ્વી પરના સ્થાનોમાં પણ પ્રાપ્ત થતાં સમગ્ર રમણીય વિષયોના ભોગ સંબંધી સુખમાં સર્વ પ્રકારે અરુચિ વર્તવી તેનું નામ ''વૈરાગ્ય'' છે.[૨-૪]

વૈરાગ્ય ઉત્પત્તિનાં કારણો :– માતા પ્રેમવતી કહે છે, હે કૃષ્ણ ! મુમુક્ષુ જીવોને તમે કહ્યો એવો વૈરાગ્ય શું સાધન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? તમે સર્વે રહસ્યને જાણનારા સર્વજ્ઞ છો તેથી મને જેમ છે તેમ યથાર્થ સમજાવો.[૫] ભગવાન શ્રીહરિ કહે છે, હે મા ! પ્રધાનપુરુષથી લઈ કીટ પર્યંત સમસ્ત લોક અને ભોગના નાશવંતપણાના જ્ઞાનનો ઉદય થાય તો વૈરાગ્ય જન્મે છે. હે મા ! ચાર પ્રકારના પ્રલયનો વિચાર કરવાથી જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. તે ચાર પ્રકારમાં એક

नित्यो दैनन्दिनश्चैव प्राकृताख्यस्तृतीयकः । आत्यन्तिकश्चेति मातः ! प्रलयोऽस्ति चतुर्विधः ॥ ७
तत्र प्रकतिकार्यस्य ब्रह्माण्डस्याखिलस्य च । ब्रह्मादेः स्थावरान्तस्य भोगानां चापि सर्वशः ॥ ८
विनाशो जायते नूनं कालेनैव बलीयसा । एवं क्षयं लोकयतां वैराग्यं तेषु सम्भवेत् ॥ ९
तथैव दुःखदृष्ट्यापि देहिनां तत्समुद्भवः । भवेदुःखं तु सर्वेषां फलं दुष्कृतकर्मणः ॥ १०
शिश्नोदरतृपां भूमौ सङ्गादेवासतां नृणाम् । प्रवृत्तिर्जायते पापे प्राणिनामतिदुःखदा ॥ ११
विलीयते च सद्बुद्धिर्धर्मनिष्ठा ततो नृणाम् । ज्ञानादयो गुणाः सर्वे नश्यन्ति च कुसङ्गतः ॥ १२
देहेऽहन्ता च तेनैव ममता दैहिकेषु च । विवर्धते ततस्तेषु ह्यासक्तिर्जायते भृशम् ॥ १३
देहस्त्रीपुत्रवित्तादौ तेऽहन्ताममतावशात् । आसक्तास्तत्कृते नानापापकर्माणि कुर्वते ॥ १४

નિત્ય પ્રલય, બીજો વૈરાજપુરુષના દિવસને અંતે ત્રિલોકીના નાશભૂત નિમિત્ત પ્રલય, ત્રીજો પ્રધાનપુરુષ અને તેના મહદાદિ તત્ત્વોના કાર્યનો મૂળપ્રકૃતિમાં લય થઈ જવા રૂપ પ્રાકૃત પ્રલય અને ચોથો મૂળપ્રકૃતિ મૂળપુરુષ અને તેના કાળનો પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી ભગવાનના ધામરૂપ અક્ષરબ્રહ્મતેજમાં તિરોધાન થઈ જવારૂપ આત્યંતિક પ્રલય. આવી રીતે ચાર પ્રકારના પ્રલય કહેલા છે.[૬-૭]

હે મા ! આ ચારપ્રકારના પ્રલયમાં બળવાન કાળના વેગથી પ્રકૃતિના કાર્યભૂત અખિલ બ્રહ્માંડનો તેમજ બ્રહ્માથી લઈ સર્વે સ્થાવર ચરાચર જગતના સમસ્ત લોક અને ભોગનો નિશ્ચય વિનાશ થાય છે. કાંઈ બચવા પામતું નથી, આ પ્રમાણે જે નાશવંતપણાનો વિચાર કરે છે, તેના અંતરમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.[૮-૯] હે મા ! દેહધારીઓનાં અનંત પ્રકારનાં દુઃખોનું અવલોકન કરવાથી પણ અંતરમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ સર્વે દુઃખો વ્યક્તિના સમસ્ત પાપકર્મના ફળરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે સર્વે જીવોની પાપકર્મમાં પ્રવૃત્તિ પણ માત્ર શિશ્ન અને ઉદર તૃપ્તિમાં પ્રવૃત્ત અસત્પુરુષોના સંગથી થાય છે. પછી એ પાપકર્મો જીવાત્માઓને અતિ દુઃખ આપનારાં થાય છે, કારણ કે અસત્પુરુષના પ્રસંગથી મનુષ્યની સદ્‌બુદ્ધિ નાશ પામે છે, સદ્‌બુદ્ધિના નાશથી ધર્મમાં રુચિ નાશ પામે છે. તેનાથી જ્ઞાનાદિ સદ્‌ગુણોનો વિનાશ થાય છે, અને શરીરમાં અહંબુદ્ધિ વધે છે, તેમજ શરીરના સંબંધીમાં મમતા વધે છે, ત્યારપછી જીવને શરીર અને શરીરના સંબંધીમાં અત્યંત આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. હે મા ! આ રીતે જીવને શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વિગેરેમાં અહંતા અને મમતાને લીધે અતિ આસક્તિ થવાથી તે સર્વેને માટે અનેક પ્રકારનાં પાપકર્મો કરવા લાગે છે.[૧૦-૧૪]

वञ्चयन्ति परन्यासान्विश्वस्तं घातयन्ति च । दम्भपैशुन्यशठतानृतवाद परा नराः ॥ १५
मिथ्यापवादानन्येषु ददतश्च परद्रुहः । हिंस्राः स्तेना अनीत्यैव कुटुम्बं पोषयन्ति ते ॥ १६
इतस्तत उपानीय येन केनापि पाप्मना । कर्मणा गर्हितेनैव स्वानि पुष्णन्ति तैर्निजान् ॥ १७
तदासक्त्या स्ववेदोक्तं धर्मं वर्णाश्रमात्मकम् । त्यक्त्वोपधर्मवेषादि दधत्ते च निरङ्कुशाः ॥ १८
गोविप्राणां च साधूनां वेदतीर्थामृतान्धसाम् । द्रोग्धारो मानिनः स्तब्धा विमुखा विष्णुभक्तितः ॥ १९
खादन्ति मांसानि सुरा मद्यानि च पिबन्त्यपि । सज्जन्ते च परस्त्रीषु विधवासु च कामतः ॥ २०
अपेयपानं चाभक्ष्यभक्षणं कुर्वते मुहुः । वदन्त्यवाच्यानि च ते निस्त्रपाश्च मदोद्धताः ॥ २१
य इत्थं दुष्टकर्माणो मानवाः सन्ति भूतले । अन्तकाले लभन्ते ते कृच्छ्रं भूरितरं सति ! ॥ २२
यमदूतास्तदाऽऽयान्ति नेतुंताननतिनिर्दयाः । वक्रतुण्डाः पाशहस्ता भयङ्करसमीक्षणाः ॥ २३

પાપનું મૂળ સગા–સંબંધીમાં આસક્તિ :– હે મા ! દંભ, કપટ, શઠતા અને મિથ્યાભિમાન-પરાયણ એ પાપી પુરુષો અન્યની થાપણ પણ છેતરીને હરી લે છે. તેમજ વિશ્વાસી વ્યક્તિની ઘાત કરે છે તેવી જ રીતે હિંસક અને ચોર એવા એ પાપી પુરુષો બીજા ઉપર મિથ્યાપવાદનું આરોપણ કરી તેઓને હેરાન પરેશાન કરી તેનું ધન આદિ હરિને અનીતિથી પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરે છે. તેમજ તે પાપી પુરુષો પોતાની સ્ત્રી, બહેન, પુત્રી આદિક પાસે વેશ્યાવૃત્તિ કરાવવા આદિ શાસ્ત્ર નિષેધ જે તે પ્રકારનાં પાપકર્મથી જ્યાં ત્યાંથી ધન ભેળું કરી પોતાના પરિવારનું ભરણપોષણ કરે છે.[૧૫-૧૭] હે મા ! નિરંકુશ થયેલા તે પાપી પુરુષો પોતાના કુટુંબના ભરણ પોષણ કરવાની આસક્તિનાં લીધે પોતાના વેદોક્ત વર્ણાશ્રમ ધર્મનો ત્યાગ કરી પાખંડ ધર્મ અને પાખંડ વેષને ધારણ કરે છે.[૧૮] તથા ભગવાનની ભક્તિથી વિમુખ અને માની તથા સ્તબ્ધ એવા એ પાપી પુરુષો ગાય, બ્રાહ્મણ, સાધુ, વેદ, તીર્થ અને દેવતાઓનો દ્રોહ કરે છે.[૧૯] માંસનું ભક્ષણ કરે છે, સુરા અને મદ્યનું પાન કરે છે, કામભાવથી પરસ્ત્રીઓમાં અને વિધવા સ્ત્રીઓમાં આસક્ત થાય છે.[૨૦] નિર્લજ્જ અને મદથી ઉદ્ધત થયેલા એ પાપી પુરુષો વારંવાર ન પીવા યોગ્ય વસ્તુનું પાન કરે છે, ન ખાવા યોગ્ય વસ્તુનું ભક્ષણ કરે છે તેમજ ન બોલવા યોગ્ય શબ્દોને બોલે છે.[૨૧]

પાપકર્મોનું ફળ યમયાતના :– હે સતી ! હે મા ! પૃથ્વી પર આ પ્રમાણે દુષ્ટકર્મ કરનારા મનુષ્યો અંતકાળે અતિશય મોટા દુઃખને પામે છે. તે સમયે તે પાપી પુરુષોને યમપુરીમાં લઈ જવા માટે અતિ નિર્દય, ભયંકર

तेषां वीक्षणमात्रेण ते त्रुट्यद्देहबन्धनाः । सन्त्रस्तावेपमानाङ्गा जायन्ते ह्यतिविक्लवाः ॥ २४
ते लिङ्गदेह आबध्य स्थूलातिदृढभावने । नयन्ति तान् यमपुरं दीर्घेणैव कदध्वना ॥ २५
कशाभिर्लोहदण्डैश्च ताड्यमाना भृशं पथि । क्रूरैर्यमानुगैः पृष्ठे रुदन्त्युच्चैरनाश्रयाः ॥ २६
अर्कदावाग्निसन्तप्तवालुके भूरिकण्टके । अशक्ताश्चलितुं मार्गे ताड्यन्ते ते च तैर्भृशम् ॥ २७
पतिताः कृच्छ्रतो भूमावुत्थाप्य पुनरर्दनैः । चाल्यन्ते पापिनो याम्यैः सत्वरं क्वाप्यविश्रमम् ॥ २८
त एवमतिकृच्छ्रेण नीयन्ते तैर्यमालयम् । यथा राजभटैरत्र स्तेनाद्या राजमन्दिरम् ॥ २९
तेषां दुष्टानि कर्माणि मनोवाक्कायजान्यपि । यमो जानाति सर्वाणि चित्रगुप्तश्च तत्र वै ॥ ३०
मुक्तिसाधनमानुष्यदेहव्यर्थीकृते रुषा । अपश्यंस्तान् यमो दूतैर्दापयत्यतियातनाः ॥ ३१

વક્રમુખવાળા, હાથમાં પાશ ધારણ કરેલા તેમજ દૃષ્ટિમાત્રથી પાપીને ત્રાસ ઉપજાવનારા યમદૂતો આવે છે, તેમને જોવામાત્રથી તે પાપી જીવાત્માઓનાં શરીરની નાડીઓનાં બંધનો તૂટી જાય છે, અને ભયભીત થયેલા તે પાપીઓનાં શરીર કંપવા લાગે છે, અને અત્યંત વિહ્વળ થઈ જાય છે.[૨૨-૨૪]

હે મા ! તે સમયે યમના દૂતો તે પાપી જીવાત્માઓને સ્થૂળ શરીરના સંસ્કારોની ભાવના જ્યાં અત્યંત પ્રગાઢ થઈ ગઈ છે એવા સૂક્ષ્મ શરીરમાં બાંધે છે. પછી સૂક્ષ્મ શરીરની સાથે તે પાપી જીવને અત્યંત દુઃખ ભરેલા લાંબા માર્ગથી યમપુરીમાં લઈ જાય છે.ક્રૂર યમના દૂતો માર્ગમાં પાપીજીવોની પીઠમાં ચાબૂકો અને લોખંડના દંડોથી માર મારે છે, ત્યારે અનાથ તે પાપીજીવો ઉચ્ચે સ્વરે રુદન કરે છે. પરંતુ ત્યાં કોઈ સાંભળનારું હોતું નથી. તેવી જ રીતે તે પાપીઓ સૂર્ય અને દાવાગ્નિથી અત્યંત ધગેલી રેતીવાળા તથા ખૂબ કાંટાવાળા માર્ગમાં ચાલવા અસમર્થ થાય છે ત્યારે યમના દૂતો ક્રૂર રીતે તેઓને અતિશય મારીને આગળને આગળ ચલાવે છે, તે સમયે અસહ્ય મારના દુઃખથી બેભાન થઈ પૃથ્વી પર પડી જાય છે,[૨૫-૨૭] ત્યારે યમદૂતો ફરી તેઓને હથોડાના માર મારી બેઠા કરે છે અને વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો વિસામો કરાવ્યા વિના ઉતાવળી ગતિથી ચલાવે છે.[૨૮] જેવી રીતે અહીં મનુષ્યલોકમાં રાજ્યના સૈનિકો કોઈ ચોર આદિ ગુનેગારોને રાજસદનમાં લઈ જાય છે, તેમ યમકિંકરો પાપી જીવોને અતિ દુઃખ આપતા આપતા યમપુરીમાં લઈ જાય છે.[૨૯] ત્યાં રહેલા ધર્મરાજા સ્વયં અને તેના લેખક ચિત્રગુપ્ત પણ આ પાપી જીવાત્માઓએ મન, કર્મ અને વચનથી કરેલાં પાપોને જાણતા હોય છે.[૩૦] તેથી મુક્તિના સાધનભૂત માનવશરીરને વ્યર્થ ગુમાવનારા તે પાપી જીવો ઉપર

नरकाणां दारुणानां भोग्यानां पापकर्मभिः । शतानि च सहस्राणि वर्तन्ते हि यमालये ॥ ३२
पापिनस्तेषु महतीं प्राप्नुवन्ति हि वेदनाम् । नामानि तत्र केषञ्चिच्छृणु मातर्वदामि ते ॥ ३३
तामिस्रश्चान्धतामिस्रो महारौरवरौरवौ । कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं तथा ॥ ३४
अन्धकूपः शूकरास्यं सन्दंशः कृमिभोजनः । तप्तसूर्मिर्वैतरणी शाल्मलिर्वज्रकण्टकः ॥ ३५
प्राणरोधश्च पूयोदः सारमेयादनं तथा । लालाभक्षो वैशसनमयःपानमवीचिका ॥ ३६
क्षारकर्दममुख्याश्च सन्त्येवान्ये सहस्रशः । क्रोशन्तो यत्र पच्यन्ते नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ३७
दुष्कृतं यादृशं यस्य तादृशे निरये तु तम् । यमः क्षेपयति क्रुद्धो दूतैस्तत्कदनोद्यतैः ॥ ३८
अङ्गानि पापिनां याम्याश्छित्त्वा छित्त्वा कुठारकैः । चर्वन्ति वज्रदशनाः खादयन्ति च तानि तैः ॥ ३९
दाहयन्ति प्रदीप्तेऽग्नौ तप्त तैलेक्षिपन्ति च । सर्पैश्च वृश्चिकैर्गृध्रैः श्वभिस्तान् खादयन्ति च ॥ ४०
उद्धारयन्ति चान्त्राणि तेषां ते जीवतामपि । भोग्यकर्मवशात्तत्र म्रियन्ते नैव पापिनः ॥ ४१

યમરાજા ક્રોધમયદષ્ટિથી જુવે છે, અને પોતાના દૂતો પાસે તે પાપીજીવોને અનેક નરકોની અતિ યાતનાઓ અપાવે છે.[૩૧]

મુખ્ય નર્કના કુંડોનાં નામ :– હે મા ! પાપકર્મ કરનારા જીવોને ભોગવવા યોગ્ય સો એ સો અને હજારે હજાર દારુણ નરકના કુંડો યમપુરીમાં રહેલા છે. તે કુંડોમાં પાપી જીવો તીવ્ર વેદનાને પામે છે. તેમાંથી કેટલાક મુખ્ય નરકકુંડોનાં નામ તમને કહું છું. હે મા ! તે તમે સાંભળો, તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, મહારૌરવ, રૌરવ, કુંભીપાક, કાલસૂત્ર, અસિપત્રવન, અંધકૂપ, શૂકરાશય, સન્દંશ, કૃમિભોજન, તપ્તસૂર્મિ, વૈતરણી, શાલ્મલિ, વજકંટક, પ્રાણરોધ, પૂયોદ, સારમેયાદન, લાલાભક્ષ, વૈશસન, અયઃપાન, અવીચિકા, ક્ષારકર્દમ એ આદિ મુખ્ય કુંડો છે અને બીજા અન્ય કુંડો છે તે કુંડોમાં પાપ કર્મ કરનારા પાપી જીવાત્માઓ આક્રંદ કરતા કરતા નરકની પીડાઓને ભોગવે છે.[૩૨-૩૭]

જેવું પાપ તેવું નરક :– હે મા ! પાપીઓને જોઈને અતિશય ક્રોધાયમાન થયેલા યમરાજા પાપીજીવોને દુઃખ દેવામાં તત્પર પોતાના દૂતો દ્વારા જેવું જેનું પાપ તેવા પ્રકારના નરકમાં નખાવે છે.[૩૮] યમના દૂતો પાપી જીવોનાં શરીરના અંગોને કુહાડાથી કાપી કાપી વજ જેવા દાંતથી પોતે ખાય છે અને તે પાપીઓને પણ ખવડાવે છે.[૩૯] વળી તે પાપીઓને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં બાળે છે, અને તપાવેલા તેલમાં નાખી રાંધે છે, તથા સર્પ, વીંછી, ગીધ અને કૂતરાઓ પાસે ખવડાવે છે.[૪૦] તે પાપીઓના જીવતા શરીરમાં આંતરડાઓ ખેંચી કાઢે છે. તેમ છતાં તે

यथा यथेह तैर्जीवा हता ये ये तथा तथा । तैस्तैस्तान् घातयन्त्युग्रा याम्या मुद्गरपाणयः ॥ ४२
दारयन्ति गजैः क्वापि पातयन्ति च तान्नगात् । विषाग्निधूमे रुन्धन्ति जले च क्षारकर्दमे ॥ ४३
श्लेषयन्ति तप्तलोहप्रतिमास्तान् यमानुगाः । प्रवेशयन्ति नेत्रेषु शलाकाश्चायसीरपि ॥ ४४
सिञ्चन्ति सीसं कर्णेषु रसं लौहं मुखेषु च । रेतोविण्मूत्रपूयानि पाययन्ति च भूरिशः ॥ ४५
सीव्यन्ति दीर्घसूचीभिस्त्वचस्तेषां विदार्य च । निष्पेषयन्ति यन्त्रेषु तांश्च क्रूरा यमानुगाः ॥ ४६
एवं विधास्ते बहुशो यातनाः प्राप्नुवन्त्यथ । जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजाख्याः खनीश्च ते ॥ ४७
गर्भवासमहादुःखं जन्मदुःखं ततो महत् । व्याधिदुःखं जरादुःखं मृत्युदुःखं पुनः पुनः ॥ ४८
आध्यात्मिकादि त्रिविधं दुःखं मातश्च ते जनाः । यथाकर्म लभन्ते वै रुदन्तो भुञ्जते च तत् ॥ ४९
युगानां च सहस्राणि शतानि च पुनः पुनः । भ्रमन्ति तासु ते जीवा भूरिदुःखमयीषु च ॥ ५०

પાપીઓનું કર્મ ભોગવવાને આધીન હોવાથી મૃત્યુ થતું નથી.[૪૧]

હે મા ! જેવી રીતે પાપીજનોએ આલોકમાં જેને જેને જે જે રીતે માર્યા હોય તે તે જીવાત્માઓ દ્વારા જ તે તે રીતે મુદ્ગરધારી ક્રૂર યમનાદૂતો તે તે પાપીઓને મરાવે છે. ક્યારેક હાથીઓના પગ નીચે કચડાવે છે, ક્યારેક પર્વત ઉપરથી નીચે ફેંકે છે, ક્યારેક વિષ ભરેલા અગ્નિના ધૂમાડામાં રુંધે છે, ક્યારેક ખારા કાદવવાળા જળમાં ડૂબાડી રુંધે છે.[૪૨-૪૩] હે મા ! વળી તે યમદૂતો વ્યભિચારી આદિ પાપીજીવોને અગ્નિથી તપાવેલ લોહની પ્રતિમાની સાથે આલિંગન કરાવે છે, અને તેની આંખોમાં અતિ તીક્ષ્ણ લોખંડના સળીયાઓ ભોંકે છે, તેના કાનમાં ઉકળતા સીસાનો રસ રેડે છે. તથા ખૂબ જ વિષ્ટા, મૂત્ર, વીર્ય અને પક્વરુધિરનું પાન કરાવે છે. ક્રૂર યમનાદૂતો પાપીજીવોની પ્રથમ ચામડીને ચીરી પછી લાંબા સોયાવડે સીવે છે. તથા ચિચોડામાં શેરડીની જેમ પીલે છે.[૪૪-૪૬]

પુનઃ પુનઃ ભવભટકણ :– **હે મા ! આ પ્રમાણે પાપી જીવો બહુ પ્રકારની યમયાતના ભોગવે છે. ત્યાર પછી જરાયુજ, અંડજ, ઉદ્ભિજ, અને સ્વેદજ આ ચાર પ્રકારની ખાણમાં એકવીસ એકવીસ લાખવાર જન્મે છે, એમ ચોર્યાસીલાખ યોનિમાં ભટકે છે. અરે ! ! ! તેમાં ગર્ભવાસનું તો મહાદુઃખ છે, જન્મનું તો તેનાથી અધિક દારુણ દુઃખ છે. આ પ્રમાણે જન્મી અનેક પ્રકારની વ્યાધિઓની પીડા, વૃદ્ધાશ્રમની પીડા, અને મૃત્યુની પીડા એ જીવાત્માઓ વારંવાર પામે છે.[૪૭-૪૮] હે મા ! આ પ્રમાણે મનુષ્યો પોતપોતાના કર્મને અનુસારે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોને પામે છે. અને રડતાં**

प्राप्नुवन्तः सृतीरित्थं क्वापि कृष्णकृपावशात् । नरदेहं लभन्ते ते भवमुक्त्येकसाधनम् ॥ ५१
तं प्राप्य ये तु सत्सङ्गं कृत्वा कृष्णं भजन्ति ते। भुक्तिं च स्वेप्सितां मुक्तिं लभन्ते जननि ! ध्रुवम् ॥ ५२
ये त्वसत्सङ्गतः स्त्र्यादौ सज्जन्तेऽत्र कुबुद्धयः । कृष्णभक्तिविहीनास्ते दुःखं यान्त्येव पूर्ववत् ॥ ५३
यमदूतकरान्प्राप्य महतीर्यान्ति यातनाः । योनीश्चतुरशीतिं च लक्षाणि पुनरेव ते ॥ ५४
एवं संसृतिदुःखं ये पश्यन्त्यत्र मुहूर्नृणाम् । तेषामुदेति वैराग्यं सत्सङ्गात्तच्च वर्धते ॥ ५५
ततो विरक्ताः कुर्वन्ति दुःखक्षयभयोज्झितम् । कृष्णाश्रयं सदानन्दं भीता दुःसङ्गतः सति ! ॥ ५६
वैराग्यहीनस्य सुखं नास्ति दुःखविवर्जितम् । भक्तिर्न वर्धते पुंसां वैराग्येण विना द्रुतम् ॥ ५७
मायिकेषु विरक्तानां पदार्थेषु विवर्धते । कृष्णेऽनुरागो जननि ! तेन यान्ति परां गति ॥ ५८

રડતાં ભોગવે છે, આ પ્રમાણે જીવાત્માઓ યુગોના યુગો સુધી અતિશય દુઃખમય એ ચોર્યાસીની યોનીઓમાં વારંવાર ભટક્યા કરે છે.[૪૯-૫૦] પાપીજીવોને કોઈ સુકૃતવશાત્ હરિ ઈચ્છાએ ભવબંધનમાંથી મુક્તિના એકમાત્ર સાધનરૂપ આ મનુષ્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. હે જનનિ ! આવા દુર્લભ મનુષ્ય શરીરને પામી જે મનુષ્યો સત્સંગ કરે છે અને ભગવાની નવધા ભક્તિ કરે છે, તે મનુષ્યો આલોકમાં ઈચ્છિત ભુક્તિ અને મૃત્યુ પછી ઈચ્છિત મુક્તિને નિશ્ચય પામે છે.[૫૧-૫૨]

હે મા ! આવું દુર્લભ માનવ શરીર પામ્યા પછી જે કુબુદ્ધિવાળા જનો કુસંગના યોગથી ભગવાનની ભક્તિથી વિમુખ થઈ સ્ત્રી આદિક પદાર્થોમાં આસક્ત થઈ બંધાય છે, તે ફરી પૂર્વની માફક જ વારંવાર યમયાતનાના દુઃખને પામે છે. આ રીતે પાપીજનો શરીરને અંતે યમદૂતોના હાથમાં આવી નરકના અપાર દુઃખોને ભોગવી ફરી ફરી ચોર્યાસીલાખ યોનિમાં ભટક્યા કરે છે.[૫૩-૫૪] હે મા ! આ લોકમાં આ પ્રમાણે મનુષ્યોનાં દુઃખો તરફ જે જનો વારંવાર દૃષ્ટિપાત કરે છે. તેના અંતરમાં ચોક્કસ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને પછી ઉત્પન્ન થયેલો વૈરાગ્ય સત્સંગના માધ્યમથી વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારપછી હે સતી, મા ! કુસંગથી ભય પામેલા વૈરાગ્યવાન પુરુષો જ્યાં કોઈ દુઃખ નથી, જ્યાં કોઈ ભય નથી અને સદાય નિરતિશય આનંદ ને આનંદ જ રહેલો છે એવા પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય કરે છે.[૫૫-૫૬]

હે મા ! વૈરાગ્યહીન પુરુષોને દુઃખનો કોઈ અંત નથી અને સુખ ક્યારેય પ્રાપ્ત થયું નથી. તથા વૈરાગ્ય વિના મનુષ્યોને ભગવાનની ભક્તિની તત્કાળ સિદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ જે પુરુષોને માયિક પદાર્થમાંથી વૈરાગ્ય થયો હોય તેને જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વિષે અનુરાગ વૃદ્ધિ પામે છે, અને હે જનની ! તેનાથી જ આત્યંતિક

स्वरूपमित्थं जनयित्रि ! तुभ्यं प्रोक्तं विरक्तेः सह कारणेन ।
वदामिं भक्तेरथ तन्मुमुक्षोरभीष्टदाया भवपाशबन्धात् ॥ ५९

इति श्रीसत्सङ्गिजीवने नारायणचरित्रे धर्मशास्त्रे प्रथमप्रकरणे
हरिगीतायां वैराग्यस्वरूपलक्षणनिरूपणनामा पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः

श्रीहरिरुवाच –

भजधातोस्तु सेवार्थः प्रेम क्तिन्प्रत्यस्य च । स्नेहेन भगवत्सेवा भक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ १
पतिव्रता यथा नारी सेवेत स्वपतिं तथा । अनन्यभावेन हरिं मुमुक्षुः सर्वदा भजेत् ॥ २
श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनंदास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ३

મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.[૫૭-૫૮] હે જન્મદાત્રી મા ! આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના કારણે સહિત વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ મેં તમને કહ્યું. હવે તમને હું ભવપાશના બંધનમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા ધરાવતા જનોને ઇચ્છિત સુખને આપનારી ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવું છું.[૫૯]

આ પ્રમાણે અવતારી શ્રી નારાયણ ભગવાનના ચરિત્રરૂપ શ્રીમત્ સત્સંગિજીવન નામે ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રથમ પ્રકરણમાં હરિગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં વૈરાગ્યના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું એ નામે પાંત્રીસમો અધ્યાય પૂર્ણ થયો. ૩૫

અધ્યાય – ૩૬

નવ સાધન ભક્તિ અને દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું વિવેચન.

શ્રીહરિ કહે છે, હે મા ! 'ભક્તિ' પદમાં 'ભજ્' ધાતુનો સેવા કરવી એવો અર્થ થાય છે, અને તે ધાતુને લાગેલા 'ક્તિન્' પ્રત્યયનો 'સ્નેહ' અર્થ થાય છે. અર્થાત્ હે મા ! સ્નેહપૂર્વક ભગવાનની સેવા કરવી તેને જ્ઞાનીપુરુષોએ 'ભક્તિ' કહેલી છે. જેવી રીતે પતિવ્રતા નારી પોતાના પતિનું અનન્ય ભાવથી સેવન કરે છે. તેવી જ રીતે મુમુક્ષુએ અનન્ય ભાવથી ભગવાન શ્રીહરિની ભક્તિ કરવી. તે ભક્તિ નવ પ્રકારની છે.[૧-૨]

लक्षणानि नवैतानि तस्याः सन्ति हि येषु च । श्रित एकमपि प्राणी सभुक्तिं मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ४
श्रवणं तत्र कर्तव्यं सर्वदा जन्मकर्मणाम् । श्रीकृष्णस्य स्वधर्मस्थतद्भक्तवदनात्सति ! ॥ ५
वराहाद्यवताराणां श्रीकृष्णस्यैव यानि च । चरित्राण्यादारात्तानि श्रोतव्यानि मुमुक्षुणा ॥ ६
तथा श्रीकृष्णभक्तस्य प्रह्लादस्य ध्रुवस्य च । प्रियव्रताम्बरीषादेः श्रोतव्याऽऽदरतः कथा ॥ ७
कीर्तनं राधिकाभर्तुश्चरित्राणां च तत्सताम् । कर्तव्यं च कथावार्तास्तेषामेव सदादरात् ॥ ८
कृष्णतद्भक्तसम्बन्धग्रन्थानां पठनं तथा । पाठनं नित्यपाठश्च कर्तव्यः स्वहितार्थिना ॥ ९
छन्दोनिबद्धपद्यानां गद्यानां च व्रजेशितुः । संस्कृतानां प्राकृतानां कार्यं वा गायनं मुदा ॥ १०

ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવું, ભગવાનની કથા કીર્તનનું ગાન કરવું, હૃદયમાં ભગવાનનું સ્મરણ કરવું, અનુવૃત્તિ સાચવવાપૂર્વક ભગવાનની ચરણ સેવા કરવી, વિધિપૂર્વક ભગવદ્ અર્ચન કરવું, ભગવાનને સાષ્ટાંગ વંદન કરવા, દાસની જેમ નિર્માની થઈ ભગવાનની સેવા કરવી, ભગવાનને વિષે અતિ સ્નેહ સાથે સખાભાવ રાખવો, અને પોતાનું ભગવાનને સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરી ભગવાનને જ એક આધિન વર્તવું, હે મા ! ભક્તિના આ નવ પ્રકાર છે. તેમાંથી એક પણ ભક્તિનો કોઈ દેહધારી આશ્રય કરે તો ભુક્તિએ સહિત મુક્તિને નિશ્ચય પ્રાપ્ત કરે છે.[૩-૪]

શ્રવણ ભક્તિ :– હે મા ! સ્વધર્મનિષ્ઠ ભગવદ્ ભક્તના મુખેથી નિરંતર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જન્મકર્મની પવિત્ર કથાનું શ્રવણ કરવું, તેમના વારાહ આદિક અવતારોનાં પાવનકારી ઉદાર ચરિત્રોનું પણ મુમુક્ષુઓએ શ્રવણ કરવું, તેવી જ રીતે ભગવાનના એકાંતિક ઉપાસક એવા પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ, પ્રિયવ્રત, અંબરિષ, ઉદ્ધવ આદિ ભક્તજનોનાં ચરિત્રોની કથાનું પણ આદરપૂર્વક શ્રવણ કરવું, આ પહેલી ‘‘શ્રવણ ભક્તિ’’ કહેલી છે.[૫-૭]

કીર્તન ભક્તિ :– હે મા ! રાધિકાના પતિ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં ચરિત્રોનું તથા તેમના એકાંતિક સંતોભક્તોનાં ચરિત્રનું હમેશાં સંકીર્તન કરવું, તેમજ આદરપૂર્વક તેમની કથાનું ગાન કરવું, અને પોતાનું હિત ઈચ્છતા મુમુક્ષુઓએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને તેના ઉદ્ધવાદિ ભક્તોના સંબંધવાળા સદ્‌ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું તથા બીજાને કરાવવું, તથા નિયમપૂર્વક નિત્ય તેની પારાયણ પણ કરવી. વળી વ્રજપતિ ભગવાનના સંબંધે યુક્ત સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત ભાષાએ યુક્ત છંદોબદ્ધ ગદ્ય તેમજ પદ્યનું અતિ હર્ષથી ગાયન કરવું, તે પણ વીણા આદિક વાદ્યો વગાડવામાં

कौशल्ये सति वीणादिवाद्यानुगतमेव तत् । कार्यं वा तालिकाध्वानैस्तद्धीनं वापि कर्हिचित् ॥ ११
प्रभोः स्तुतिः प्रार्थना च नामसङ्कीर्तनं तथा । कार्यं श्लोकादिभिर्वाम्ब ! प्रीत्या वाक्यैर्मनोरमैः ॥ १२
साङ्गोपाङ्गा भगवतो मूर्तिश्चिन्त्या हृदम्बुजे । एकैकमङ्गं पादादि ततश्च हसितावधि ॥ १३
नाम्नां वृन्दावनविधोः कर्तव्यं स्मरणं हृदा । चरित्राणां गुणानां च जप्तव्यस्तन्मनुस्तथा ॥ १४
तथा गोलोकवैकुण्ठादीनां धाम्नां जगत्पतेः । तत्रत्यपार्षदादीनां कार्यं च स्मरणं प्रसूः ! ॥ १५
पादसंवाहनं कार्यं प्रत्यक्षस्य तु सत्पतेः । अन्यथा मानसं कार्यं स्पर्शोऽङ्घ्रेः प्रतिमासु तु ॥ १६

उत्पत्तिस्थितिनाशशक्तिमजयज्ञेशा हि यत्सेवया प्रापुः ।
स्पर्शत एव यस्य च पुनात्यण्डं त्रिवर्त्मव्रजा ॥
मायाकालभयं यदाश्रयवतां नश्यत्यथो सेव्यते ।
यो राधाकमलादिभिर्भगवतोऽङ्घ्रि तं न सेवेत कः ॥ १७

કુશળ હોય તેમણે વાજિંત્રે સહિત અથવા તાલીના ધ્વનિની સાથે કીર્તન કરવું. હે મા ! શ્લોકાદિનું ઉચ્ચારણ કે મનોહર સુંદર વાક્યોનું ઉચ્ચારણ કરવા પૂર્વક અતિ પ્રેમથી પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ પ્રાર્થના અને સંકીર્તન પણ કરવું. આ બીજી ‘‘કીર્તન ભક્તિ’’ કહેલી છે.[૮-૧૨]

સ્મરણ ભક્તિ :– હે મા ! પ્રથમ સાંગોપાંગ ભગવાનની મૂર્તિનું પોતાના હૃદયકમળમાં ચિંતવન કરવું, ત્યારપછી ચરણકમળથી લઈ વદનકમળ પર્યંતના એકએક અંગોનું ચિંતવન કરવું, ત્યારપછી તે વૃંદાવનચંદ્ર પરમાત્માના નામોનું હૃદયમાં સ્મરણ કરવું, તથા તેમના ગુણો અને ચરિત્રોનું પણ હૃદયમાં સ્મરણ કરવું. તેવીજ રીતે તેમના નામ મંત્રોનો હૃદયથી જપ કરવો. તે જગતપતિ ભગવાનના ગોલોક અને વૈકુંઠ આદિ ધામો તથા તે ધામોમાં રહેલા પાર્ષદો તથા ઐશ્વર્ય આદિનું સ્મરણ કરવું. તે ત્રીજી ‘‘સ્મરણ ભક્તિ’’ કહેલી છે.[૧૩-૧૫]

પાદસેવન ભક્તિ :– હે મા ! સંતોના સ્વામી એવા પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ શ્રીચરણોની ચંપી કરવી. જો ભગવાન પ્રત્યક્ષ ન હોય તો માનસી પૂજામાં ભગવાનના શ્રીચરણોની ચંપી કરવી, અથવા પ્રતિમામાં બિરાજતા ભગવાનના શ્રીચરણોનો સ્પર્શ કરવો. હે મા ! આ પાદસેવન ભક્તિનો મહિમા બહુ મોટો છે. કારણ કે ભગવાનના ચરણની સેવાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવાનું સામર્થ્ય પામ્યા છે. અરે !!! આ ચરણના સ્પર્શ માત્રથી પવિત્રતા પામેલા અને તેથી જ સ્વર્ગ, પાતાળ અને મૃત્યુલોકમાં

यत्संसेवनतश्च पद्मनिलयादिभ्योऽपि कीर्तिं ।
ययुर्भूयिष्ठां व्रजयोषितः कविवरव्यासादिगेयां भुवि ॥
तल्लीलानरनाटनस्य चरणं वृन्दावनेन्दोर्मुदा ।
सेव्यं संसृतिमुक्तिकामुकनरैस्तेषां हि नान्या गतिः ॥ १८

अर्चनं तु द्विधा प्रोक्तं मातः ! कृष्णस्य सात्त्वतैः । आभ्यन्तरं तथा बाह्यं यथाशक्ति यथाविधि ।१९
यथाश्रुतं हृदि ध्यात्वा कृष्णं मानसकल्पितैः । महोपचारैरर्चा तु प्रोक्तं तत्रादिमं बुधैः ॥ २०
उपचारैर्यथालब्धैर्बहिः कृष्णस्य पूजनम् । यथाधिकारं वेदोक्तमन्त्राद्यैस्तद्द्वितीयकम् ॥ २१

વહેતાં ગંગાજી આ બ્રહ્માંડમાં રહેલા સર્વેને પાવન કરે છે. વળી જેને ભગવાનના ચરણકમળનો આશ્રય છે એવા જનોને કાળ અને માયાનો ભય પણ રહેતો નથી. તેમજ રાધા અને રમા આદિ શક્તિઓ પણ આ ભગવાનના ચરણની સેવા સદાય કરે છે. તો પછી આવા મહિમાવાળાં શ્રીચરણોનું કોણ સેવન ન કરે ? સૌ કોઇ કરે.[૧૬-૧૭] હે મા ! આ ધરતી ઉપરની વ્રજસુંદરીઓ ભગવાનના ચરણકમળનું સેવન કરવાથી લક્ષ્મી આદિક દેવીઓ અને બ્રહ્મા આદિક દેવતાઓ કરતાં પણ અધિક કીર્તિને પામી છે. તેમજ વ્યાસાદિ શ્રેષ્ઠ કવિઓને પણ ગાન કરવા યોગ્ય ઉદાર કીર્તિને પણ તે ગોપીઓ પામી છે. તે કારણથી આ સંસારના બંધનોમાંથી મુક્ત થવાને ઈચ્છતા મુમુક્ષુઓએ આ પૃથ્વીપર દિવ્યલીલાનો વિસ્તાર કરવા નરનાટકને કરતા વૃંદાવનવિહારીનાં ચરણકમળનું અવશ્યપણે પ્રેમથી સેવન કરવું. કારણ કે, ભગવાનના ભક્તોને ભગવાનના ચરણકમળના સેવન વિના બીજી કોઇ ગતિ નથી, સેવા એજ મુક્તિ છે, આ ચોથી "પાદસેવન ભક્તિ" કહી છે.[૧૮]

અર્ચન ભક્તિ :– હે મા ! નારદાદિ ભગવાનના ભક્તોએ યથાશક્તિ અને યથાવિધિ પ્રમાણે જે ભગવદ્ અર્ચન કરવાનું કહ્યું છે તે આંતર માનસીપૂજા અને બાહ્ય પ્રત્યક્ષપૂજા એમ બે પ્રકારે કરવાનું કહ્યું છે.[૧૯] હે મા ! ભગવાનનાં શાસ્ત્રો દ્વારા કે સંતો દ્વારા જેવા ભગવાનને સાંભળ્યા હોય તેવા પ્રત્યક્ષ પ્રતિમારૂપ ભગવાનનું પોતાના હૃદયમાં ધ્યાન કરી માનસિક સંકલ્પોથી કલ્પેલાં ચંદન પુષ્પાદિ મહા ઉપચારોથી પૂજન કરવું. તેને જ્ઞાની પુરુષોએ આભ્યંતર માનસિક અર્ચન કહ્યું છે.[૨૦] હે મા ! દેશ, કાળને અનુસારે પ્રાપ્ત થયેલા ચંદનાદિ ઉપચારોથી પોતાના અધિકારને અનુસારે વેદમંત્રદ્વારા કે પૌરાણિક મંત્રોદ્વારા ભગવાન શ્રીવાસુદેવનું પોતાની

आद्यमादौ विधायैव द्वितीयं तत आचरेत् । चलायां प्रतिमायां तु कृष्णमावाह्य पूजयेत् ॥ २२
मद्यमांसादिसंसर्गरहितैः शुचिभिस्तथा । द्रव्यैः प्रसिद्धैः कृष्णोऽर्च्यो ह्यन्यदेवासमर्पितैः ॥ २३
कृष्णं सुंस्नाप्य वासांसि धारयेत यथाचितम् । अलङ्कारांश्च विविधान् यथास्थानं तु धारयेत् ॥ २४
काश्मीरकेसरोपेतचन्दनाद्यनुलेपनम् । यथा ऋत्वर्चकः कुर्यात् प्रेम्णा च तिलकं प्रभोः ॥ २५
हारान्सुगन्धिपुष्पाणामवतंसांश्च शेखरान् । भगवन्तं धारयित्वा धूपं दीपं समर्पयेत् ॥ २६
यथर्तु च यथाशक्ति नैवेद्यमुपकल्पयेत् । महानीराजनं कुर्याद्वादित्रनिनदैः सह ॥ २७
प्रदक्षिणां च स्तवनं प्रार्थनां च सनमस्कृतिम् । कुर्यादित्थं प्रतिदिनं तत् कृष्णस्यार्चनं स्मृतम् ॥ २८
प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णेषु निशामुखे । कृष्णस्येत्थं पञ्चकालमर्चनं प्रोक्तमुत्तमम् ॥ २९

આગળ સિંહાસનમાં પ્રત્યક્ષ પૂજન કરવું. તેને બાહ્ય-પ્રત્યક્ષ અર્ચન કહેલું છે.[૨૧]

હે મા ! તેમાં પ્રથમ માનસીપૂજન કરવું, અને ત્યારપછી જ પ્રત્યક્ષ પૂજન કરવું. તે પ્રત્યક્ષ પૂજન પણ ભગવાનની ચલ પ્રતિમામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું મંત્રોથી આહ્વાન કર્યા પછી કરવું, પરંતુ અચલ પ્રતિમામાં આહ્વાન કરવાનું હોતું નથી. આહ્વાન કર્યા પછી મદ્ય, માંસ, કેશ, કીડા આદિના સંસર્ગે રહિત હોય, કોઈએ પૂર્વે સૂંઘીને અપવિત્ર ન કરેલાં હોય, પૃથ્વીપર પડી જવારૂપ દોષોથી રહિત હોય, તેમજ અન્ય દેવતાઓને અર્પણ કરેલાં ન હોય એવાં પવિત્ર ચંદન, પુષ્પાદિ દ્રવ્યોથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરવું.[૨૨-૨૩]

હે મા ! આ રીતે બાહ્ય પૂજન કરનારા ભક્તે પ્રથમ પ્રતિમારૂપ પરમાત્માને પવિત્ર જળથી સમંત્રક સ્નાન કરાવવું. ત્યારપછી યથાયોગ્ય વસ્ત્રો પરિધાન કરાવવાં, અને વિવિધ અલંકારો યથાસ્થાને ધરાવવા, વળી પૂજા કરનાર ભક્તે કાશ્મીરી કુંકુમ અને કેસરે યુક્ત ચંદનનું લેપન ઋતુને અનુસારે પ્રેમે સહિત કરવું, લલાટમાં તિલક ધારણ કરાવવું, સુગંધીમાન પુષ્પોની માળાઓ, ગુચ્છ અને તોરાઓ ધરાવવા, પછી સુગંધીમાન ધૂપ અને દીપ અર્પણ કરવા. ત્યારપછી ઋતુને અનુસારે શક્તિ પ્રમાણે નૈવેદ્ય અર્પણ કરી દુન્દુભિ આદિકના મહાનાદની સાથે બહુ વાટો પ્રગટાવીને ભગવાનની મહાઆરતી કરવી. ત્યારપછી પ્રદક્ષિણા, સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને નમસ્કાર કરવા. આ રીતે પ્રતિદિન અર્ચન કરવું તેને ભગવાનનું બાહ્ય અર્ચન કહેવામાં આવે છે.[૨૪-૨૮]

પૂજામાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ભેદ :– હે મા ! પ્રાતઃકાળે સૂર્યોદયથી લઈ છ ઘડી સુધીનાં સમયે સંગવ સમયે, સૂર્યોદય પછીની સાતમી

प्रत्यूषकाले मध्याह्ने सायं चेति त्रिरर्चनम् । मध्यमं ह्येककालं तत्कनीयोऽशक्तदेहिनाम् ॥ ३०
जन्मोत्सवेषु सर्वेषु कृष्णस्यैकादशीषु च । कर्तव्या महती पूजागीतवादित्रसंयुता ॥ ३१
उपवासो जागरश्च कर्तव्यस्तेषु शक्तितः । पारणाहेषूत्सवेषु भोज्या विप्राश्च साधवः ॥ ३२
धनिकः कारयेत्कृष्णमन्दिराणि दृढानि च । प्रतिष्ठां तेषु कृष्णस्य कारयेत्स महोत्सवैः ॥ ३३
पूजाप्रवाहसिद्ध्यर्थं ग्रामक्षेत्रधनादिभिः । तद्वृत्तिमपि निर्बाधां सान्तत्येनैव वर्तयेत् ॥ ३४
कूपं वापीं तडागादिं कृष्णार्थं पुष्पवाटिकाम् । कारयेद्वैष्णवान् यज्ञानहिंसान्विदधीत च ॥ ३५
श्रीकृष्णस्यैव मन्त्राणां पुरश्चर्यां विधानतः । ग्रन्थानां तत्पराणां च कारयेद्वैष्णवैर्द्विजैः ॥ ३६

ઘડીથી ૧ ૨ ઘડી સુધીના સમયે મધ્યાહ્ન સમયે, અપરાહ્ન સમયે - બપોર પછીના ચાર વાગ્યાના સમયે, અને સાયં સમયે આ પાંચ વખત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરવું તે ઉત્તમ પૂજન કહેલું છે, પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયં સમયે આ ત્રણ વખત પૂજન કરવું તેને મધ્યમ પૂજન કહેલું છે. અને માત્ર એકવાર પ્રાતઃ સમયે જ પૂજન કરવું તેને કનિષ્ઠ પૂજન કહેલું છે. આ કનિષ્ઠ પૂજા તો માત્ર અશક્ત ભક્તો માટે જ કહેલી છે.[૨૯-૩૦]

હે મા ! જન્માષ્ટમી તથા રામનવમી આદિક ભગવાનના પ્રાગટ્યના દિવસે તેમજ સર્વે એકાદશીઓના વ્રતના દિવસે ગીત વાજિંત્રના નાદની સાથે ભગવાનની મહાપૂજા કરવી, શક્તિ પ્રમાણે ઉપવાસ કરવો, અને જાગરણ પણ કરવું. બીજા દિવસે પારણા કરવાં. તે પારણાના દિવસોમાં કે અન્નકૂટ આદિ ઉત્સવોના દિવસોમાં ભગવાનના દૃઢ ભક્તો એવા સાધુ તથા બ્રાહ્મણને જમાડવા.[૩૧-૩૨] હે મા ! ધનાઢ્ય જે ભક્ત હોય તેણે ભગવાનનાં નવ્યભવ્ય મજબૂત શિખરબંધ કે હરિમંદિરોનાં નિર્માણ કરાવવાં તથા મોટા ઉત્સવોની સાથે તેમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ભગવાનના અર્ચા સ્વરૂપની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાવવી. તેમાં નિત્યે પૂજાનો પ્રવાહ ચાલુ રહે તે માટે ગામ, આવાસ, ક્ષેત્ર, ધન, રૂપિયા આદિકનાં દાન આપી નિર્બાધ આજીવિકાનો પ્રવાહ બાંધી આપવો. તેમજ તે ધનવાન ગૃહસ્થ ભક્તોએ ભગવાનની પૂજા સેવામાં ઉપયોગી એવાં કૂવા, વાવ, તળાવ અને પુષ્પવાટિકા આદિકનાં નિર્માણ કરાવી આપવાં, તથા અહિંસામય વિષ્ણુયાગ આદિ મોટા મોટા યજ્ઞો કરવા.[૩૩-૩૫]

હે મા ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અષ્ટાક્ષરમંત્રનું જ તથા તેનાં જેમાં ચરિત્રો છે એવા શ્રીમદ્ ભાગવતાદિ ગ્રંથોનું પુરશ્ચરણ વૈષ્ણવી દીક્ષાને પામેલા સ્વધર્મનિષ્ઠ

कृष्णार्चाशिष्टगन्धाद्यैरर्च्याः सर्वाश्च देवताः । पितरः साधवो विप्रास्तर्प्याः कृष्णार्पितान्धसा ॥ ३७
साष्टाङ्गं वन्दनं कार्यं श्रीकृष्णाय च पूरुषैः । पञ्चाङ्गमेव नारीभिर्भक्ताभिस्तु शुचिव्रते ! ॥ ३८
श्रीकृष्णपादस्पृष्टेषु रजःसु परिलुण्ठनम् । कार्यमक्रूरवच्छीर्षे निधातव्यानि तानि च ॥ ३९
दास्यं भगवतः कार्यं हित्वा मानं च दूरतः । यथाकालं दास इव परिचर्यापरो भवेत् ॥ ४०
स्वयमेवाहरेत्तोयं कृष्णार्थं कुसुमानि च । तुलसीं घर्षयेद्गन्धं कुर्यात् पाकं शुचिः शुभम् ॥ ४१
तालवृन्तादिभिः कृष्णं वीजयेच्च यथार्तु तु । सम्मार्जनं चोपलेपं कुर्याच्छ्रीकृष्णमन्दिरे ॥ ४२
यथोचितं च भक्तानामन्नतोयफलादिभिः । कुर्वीत सेवनं प्रीत्या निर्मानः प्रणमेच्च तान् ॥ ४३
द्रौपद्यर्जुनवत्कार्यं सख्यं कृष्णेन मानदे ! । देहस्त्रीपुत्रवित्ताद्यैः कार्यः स्नेहोऽधिकः प्रभौ ॥ ४४

બ્રાહ્મણો પાસે વિધિને અનુસારે કરાવવું. ભગવાનની પૂજા કરતાં બાકી રહેલા પ્રસાદિભૂત ચંદનાદિ ઉપચારોથી સર્વે દેવતાઓ, પિતૃઓ, સાધુઓ અને બ્રાહ્મણોને પૂજવા તથા ભગવાનના પ્રસાદિભૂત નૈવેદ્યથી સર્વેને સારી રીતે તૃપ્ત કરવા. આવી રીતની પાંચમી "અર્ચન ભક્તિ" કહેલી છે.[૩૬-૩૭]

વંદન ભક્તિ :– હે પતિવ્રતાના ધર્મપરાયણ મા ! ભગવાનના ભક્ત પુરુષોએ ભગવાનને સાષ્ટાંગ વંદન કરવા, જ્યારે ભગવાનની ભક્ત સ્ત્રીઓએ પંચાઙ્ગ જ વંદન કરવા, બહેનોએ સાષ્ટાંગ વંદન ન કરવા, પુરુષ પંચાઙ્ગ વંદન પણ કરી શકે છે, તેવી જ રીતે અક્રૂરજીની પેઠે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણ કમળના સ્પર્શવાળી રજમાં આળોટવું તથા તે રજને પોતાના મસ્તક ઉપર પણ ચડાવવી. આ છઠ્ઠી "વંદન ભક્તિ" કહેલી છે.[૩૮-૩૯]

દાસ્ય ભક્તિ :– હે મા ! ભગવાનના ભક્તોએ અંતરથી અભિમાનનો દૂરથી જ ત્યાગ કરી ભગવાનના દાસ થઈને સદાય વર્તવું. અને સમયે સમયે દાસની જેમ નિર્માની થઈ અખંડ ભગવાનની સેવાપરાયણ રહેવું. તેમાં ભગવાનને અર્થે જાતે જળ લાવવું, પુષ્પો લાવવાં, તુલસી લાવવાં, ચંદન ઘસવું, તેમજ પવિત્ર થઈ રસોઈ બનાવવી. વીરણના વીંજણાથી કે ચામરથી ઋતુને અનુસાર ભગવાનને પવન ઢોળવો, મંદિરને વાળવું, લીંપવું તથા અન્ન, જળ, ફળ વિગેરે પદાર્થોથી મંદિરે આવતા ભગવાનના ભક્તોની પણ પ્રેમપૂર્વક યથાયોગ્ય સેવા કરવી. તેમજ નિર્માની થઈને તે સર્વેને નમસ્કાર કરવા. આ સાતમી "દાસ્ય ભક્તિ" કહેલી છે.[૪૦-૪૩]

સખા ભક્તિ :– હે સૌને માન આપનારાં મા ! ભગવાનના ભક્તોએ

मानुष्यनाट्यं दधतः क्रियास्वस्य न दोषधीः । क्वापि कार्याऽथ विश्वासः कार्योऽस्यैव दृढः सति ! ॥४५
लक्षणं नवमं भक्तेः श्रृण्वथात्मनिवेदनम् । कृष्णार्थ एव कर्तव्य आत्मा जननि ! सर्वथा ॥ ४६
देहेन्द्रियान्तःकरणस्वभावानां तथा पितुः । पुत्रादेः स्वजनस्यापि वशे वर्तेत न क्वचित् ॥ ४७
कृष्णाधीनो भवेन्नित्यं कृष्णार्थसकलक्रियः । कृष्णभक्तौ विघ्नकृतः स्वभावस्वजनांस्त्यजेत् ॥ ४८
कृष्णस्यैवेक्षणं कुर्यादृशा श्रुत्या च तत्कथाम् । श्रृणुयाच्च त्वचा स्पर्शं कुर्यात्तस्यैव पादयोः ॥४९
तद्गुणोच्चारणे जिह्वां तन्नैवेद्याशने तथा । कुर्यान्नासां तदुच्छिष्टपुष्पाद्याघ्रहणे परम् ॥ ५०
हस्तौ तत्परिचर्यायां शीर्षं तदभिवन्दने । प्रदक्षिणायां तस्याङ्घ्री कुर्यात्तन्निकषागतौ ॥ ५१
सङ्कल्पान्मनसा कुर्यात्कृष्णस्यैव च निश्चयम् । धिया च चेतसाऽस्यैव कुर्याच्चिन्तनमञ्जसा ॥ ५२

દ્રૌપદીજી તથા અર્જુનની પેઠે ભગવાનની સાથે સખાભાવ રાખવો, તેમજ પોતાનો દેહ, પત્ની, પુત્ર, ધન, ખેતર, પાદર આદિ કરતાં પણ ભગવાનમાં અધિક સ્નેહ રાખવો, તથા હે મા ! મનુષ્ય નાટ્યને કરતા ભગવાનનાં ચરિત્રોમાં ક્યારેય દોષ બુદ્ધિ ન કરવી ને ઉલટાના દૃઢ વિશ્વાસ સાથે પ્રેમ વધવો, તે આઠમી ‘‘સખાભક્તિ’’ કહેલી છે.[૪૪-૪૫]

આત્મનિવેદન ભક્તિ :– હે જનની ! મા ! હવે હું તમને આત્મનિવેદન નામની નવમી ભક્તિનું લક્ષણ કહું છું, તે તમે સાંભળો. પોતાના દેહ ઇંદ્રિયો મન અને સ્વભાવની સાથે ભગવાનને સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરી ભગવાનને જ આધીન વર્તવું,પણ દેહ, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ, સ્વભાવ, પિતા, પુત્ર અને સ્વજનોને આધીન ક્યારેય ન થાવું. નિત્યે ભગવાનને આધીન વર્તવું, ને સર્વે ક્રિયા ભગવાનને અર્થે કરે, તેમાં પોતાનો સ્વભાવ વિઘ્ન કરે કે સંબંધીઓ વિઘ્ન કરે તો તેનો ત્યાગ કરે પણ ભગવાનની આધીનતાનો ત્યાગ ન કરે.[૪૬-૪૮]

ભગવાનને અખંડ કેવી રીતે આધીન વર્તી શકે ?તો હે મા ! આત્મનિવેદી ભક્ત નેત્રોથી ભગવાનનાં દર્શન કરે, કાનથી ભગવાનના ભક્તોના મુખેથી ભગવાનનાં કથા કીર્તનાદિ ગુણોને સાંભળે, ત્વચાથી ભગવાનના ચરણકમળનો જ સ્પર્શ કરે.[૪૯] જીભેથી ભગવાનના ગુણ કીર્તન અને નામનું ઉચ્ચારણ કરે તથા ભગવાનની પ્રસાદી અન્નનું જ ભક્ષણ કરે, નાસિકાથી માત્ર ભગવાનને જ અર્પણ કરેલાં ચંદન પુષ્પાદિકની સુગંધ લે.[૫૦] હાથથી મંદિર વાળવું, લીંપવું, થાળ તૈયાર કરવા, ફુલ બગીચા તૈયાર કરવા, વિગેરે ભગવદ્સેવા કર્યા કરે, મસ્તકથી ભગવાન કે ભગવાનના સંતો ભક્તોને નમસ્કાર કરે, પગથી પ્રદક્ષિણા કરે કે ચાલીને મંદિરે

कृष्णदासत्वाभिमानः स्वस्मिन्कार्यस्तथाऽहमा । कृष्णार्थमेव कार्या च कृषिर्व्यापार उद्यमः ॥ ५३
यद्यत्स्वेष्टं भवेत्तत्तत्कृष्णायैव निवेदयेत् । गन्धपुष्पांशुकादीनि तत्प्रसादीनि धारयेत् ॥ ५४
पत्रमात्रमपि क्वापि कृष्णायानर्पितं तु यत् । तन्न भक्ष्यं तथाभूतं न पेयं वारि चानघे ! ॥ ५५
तपोयज्ञव्रतं दानं वैष्णवानां च सेवनम् । प्रसन्नतायै कृष्णस्य कर्तव्यं तस्य सेवकैः ॥ ५६
एवं भजन्ति ये कृष्णं श्रुत्यादिनवलक्ष्मया । भक्त्या ते कथिता भक्ता द्विविधास्तेऽपि कीर्तिताः ॥५७
तत्राद्यास्तु सकामास्ते धर्ममर्थं च विस्तृतम् । कामं च स्वेप्सितं मोक्षं कृष्णादेवाप्नुवन्ति हि ॥ ५८
देहान्ते ते च कृष्णस्य गोलोकादिषु धामसु । लभन्ते स्वेष्टसौख्यानि तस्मादेवाक्षयाणि हि ॥ ५९
निष्कामा इतरे ते तु कृष्णसेवनमन्तरा । मुक्तीश्चतुर्विधा सिद्धीश्चाष्टौ नेच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ६०

ભગવાનની સમીપે જાય.[૫૧] મનથી ભગવાનના જ સંકલ્પો કર્યા કરે, બુદ્ધિથી ભગવાનના જ એક નિશ્ચય સંબંધી નિર્ણય કરે, ચિત્તથી અત્યંત ભગવાનનું જ ચિંતવન કરે.[૫૨] અહંકારથી હું ભગવાનનો જ દાસ છું, આવું અભિમાન ધરે, પોતે જે કાંઇ ધંધો કરે, ખેતી, વ્યાપાર વિગેરે કરે તે ભગવાનને અર્થે જ કરે.[૫૩] પોતાને જે કાંઇ પ્રિય પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય કે તરત જ ભગવાનને અર્પણ કરે, ભગવાનનાં પ્રસાદીભૂત થયેલાં હોય એવાં જ ચંદન, પુષ્પ અને વસ્ત્રાદિકનું ધારણ કરે.[૫૪] હે નિષ્પાપ મા ! આવા આત્મનિવેદી ભક્તો ભગવાનને અર્પણ કર્યા વિનાનું એક પાંદડું પણ જમે નહિ, અને જળ પણ પીવે નહિ.[૫૫] આત્મનિવેદી ભક્તો તપ કરે, વ્રત કરે, દાન કરે, યજ્ઞ કરે કે ભક્તજનોની સેવા કરે તે સર્વે એક ભગવાનને જ રાજી કરવા કર્યા કરે.[૫૬] હે મા ! આ પ્રમાણે શ્રવણાદિ નવ પ્રકારની ભક્તિદ્વારા જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરે છે, તેને જ "આત્મનિવેદી ભક્તો" કહેવાય છે. અને તે ભક્તો પણ બે પ્રકારના કહેલા છે.[૫૭]

સકામ ભક્તો :– હે મા ! તે બે પ્રકારના ભક્તોની મધ્યે પહેલા સકામી ભક્તો છે. તે ધર્મ, પુષ્કળ ધન, અનેક પ્રકારના ભોગોની ઇચ્છાપૂર્તિ અને સાલોક્યાદિ ઇચ્છિત મુક્તિ, તે ભક્તિથી વશ થયેલા એક ભગવાન પાસેથીજ પ્રાપ્ત કરે છે. બીજા પાસેથી કદાપિ ઇચ્છતા નથી. તે સકામ ભક્તો આ દેહને અંતે ભગવાન થકી જ તેમના ગોલોકાદિ ધામોમાં પોતાને ઇચ્છિત અવિનાશી સુખોને પ્રાપ્ત કરે છે.[૫૮-૫૯]

નિષ્કામ ભક્તો :– હે મા ! બીજા નિષ્કામી ભક્તો છે તે ભક્તો ભગવાનની સેવા વિના બીજી ચાર પ્રકારની મુક્તિને પણ ઇચ્છતા નથી અને

दीयमानं भगवताप्यैश्वर्यमिदमूर्जितम् । तस्य सेवान्तरायत्वान्न गृह्णन्ति हृदाऽपि ते ॥ ६१
निष्कामभावेनेत्थं यो मातः ! कृष्णं भजेन्नरः । भक्तोत्तमः स विज्ञेयः पूर्णो हृदयमस्य हि ॥ ६२
भगवन्तं प्रतिदिनं सेवमानस्य तस्य च । प्रेमा विवर्धतेऽत्यर्थं स च विघ्नैर्न हन्यते ॥ ६३
यथा प्रवाहो गङ्गाया अन्तरायान् गिरीनपि । विभिद्यावगणय्याशु समुद्रमभियाति हि ॥ ६४
तथा प्रेमाऽस्य भक्तस्य देशकालक्रियामुखान् । विघ्नान्महत उल्लङ्घ्य कृष्णमेव प्रपद्यते ॥ ६५
आन्तराणां च बाह्यानां करणानां तु सर्वशः । स्वभावाद्वृत्तयः कृष्णे तस्य स्युर्विषयेष्विव ॥ ६६
साक्षात्कृष्णे भगवति प्राप्तस्नेहभरः स तु । नानुरक्तो भवेत्क्वापि तं विनाऽन्यत्र वस्तुनि ॥ ६७
लोकेऽस्ति द्विविधं वस्तु रमणीयं तथेतरत् । तन्नास्य रमणीयं यदुःखरूपं भवेद्धि तत् ॥ ६८

અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓને પણ ઇચ્છતા નથી. ભગવાન સ્વયં તે નિષ્કામી ભક્તોને ચતુર્ધા મુક્તિ કે અણિમાદિ ઐશ્વર્યો પરાણે અર્પણ કરે છતાં તેને ભગવાનની સેવામાં અંતરાયરૂપ જાણી મનથી પણ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી, આ નવમી આત્મનિવેદન ભક્તિ કહેલી છે.[૬૦-૬૧]

દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ :– હે મા ! જે મનુષ્યો આ પ્રમાણે નિષ્કામભાવથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરે છે તેને સર્વે ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ ભક્ત જાણવો. તેને પૂર્ણ કૃતકૃત્ય સમજવો અને એ ભગવાનનું હૃદય છે એમ જાણવું.[૬૨] આ પ્રમાણે પ્રતિદિન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની નિષ્કામભાવથી જે ભક્ત સેવા કરે છે તે ભગવાનને વિષે ગાઢ પ્રેમવૃદ્ધિ પામતો જાય છે. પછી તે પ્રેમ કોઈ પણ પ્રકારના વિઘ્નોથી નાશ પામતો નથી.[૬૩] જેવી રીતે ગંગાજીનો પ્રવાહ પોતાને અવરોધ કરનારા હિમાલયઆદિના શિખરોને નહિ ગણીને તેને તોડી ફોડી તત્કાળ સમુદ્ર પ્રત્યે ગતિ કરે છે. તેવી રીતે આ નિષ્કામ ભક્તોનો પ્રેમ અસદ્ દેશકાળાદિની ક્રિયાઓ રૂપી મોટા મોટા વિઘ્નોનું ઉલ્લંઘન કરી એક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રત્યે જ ગતિ કરે છે અને ભગવાનને જ પામીને રહે છે.[૬૪-૬૫]

હે મા ! પ્રાકૃત વિષયોમાં આસક્ત પુરુષને જેમ પંચ વિષયમાં પોતાની ઇંદ્રિયોનો વ્યાપાર સહજ રહેલો છે, તેમ નિષ્કામી ભક્તોને પોતાની બાહ્ય અને આંતર ઇંદ્રિયોની વૃત્તિનો જે વ્યાપાર તે સહજ રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને વિષે જ રહેલો હોય છે. સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વિષે પરમ સ્નેહને પામેલો એ નિષ્કામી ભક્ત ભગવાન વિના અન્યત્ર વસ્તુમાં ક્યાંય પ્રીતિ કરતો નથી, સદાય એક ભગવાનમાં જ પ્રેમ મગ્ન રહે છે. તેને દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કહેલી છે.[૬૬-૬૭]

अरम्येषु पदार्थेषु क्वापि किञ्चित्सुखं भवेत् । रम्येषु तु महदुःखं भवेत्कृष्णानुरागिणः ॥ ६९
विषपङ्कायते तस्य मलयागरुचन्दनम् । सर्पायन्ते पुष्पहारा भूषणं दूषणायते ॥ ७०
रुचिराः कौसुमाः शय्या दीप्तपावकसन्निभाः । भवन्ति तस्य चन्द्रोऽपि भक्तस्य तपनायते ॥ ७१
रुचिरं मन्दिरं तस्य घोरारण्यायते नवम् । सुगन्धिः शीतलो वायुर्दावज्वालायत्ते भृशम् ॥ ७२
भारायते सूक्ष्मवासः स्वजनश्च वृकायते । रूपं कुष्ठायते तस्य स्वादु भोज्यं विषायते ॥ ७३
मनोज्ञं गायनं तस्य तीक्ष्णबाणायते तथा । राक्षसीव भवत्येव नारी देवाङ्गनोपमा ॥ ७४
स्नेहोऽनुमेयो भक्तस्य चिह्नैरेतैर्विरागिणः । कृष्ण एव स्फुरत्येकस्तस्यान्तश्च बहिः सदा ॥ ७५
सहसा स्फुरितं स्नेहात्तं दृष्ट्वा हसति क्वचित् । क्वचिद्व्रजन्तमालोक्य विरहादिव रोदिति ॥ ७६

એકાંતિક ભક્તની રીત જગતથી ન્યારી :– હે મા ! આ લોકમાં બે પ્રકારની વસ્તુઓ છે, એક રમણીય અને બીજી અરમણીય, ભગવાનના આ એકાંતિક ભક્તને રમણીય વસ્તુ દુઃખરૂપ લાગે છે.[૬૮] ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અનુરાગી આવા ભક્તોને ઉલટાનું અરમણીય પદાર્થોમાંથી દેહનિર્વાહ-અર્થે કાંઈક સુખ પ્રાપ્ત થયું, એવું અનુભવાય છે, પરંતુ રમણીય પદાર્થોમાંથી તો નકરું અતિશય દુઃખ જ અનુભવાય છે. તેનું કારણ તેમાં તેને પહેલેથી જ દોષ દૃષ્ટિ હોય છે.[૬૯]

હે મા ! આવા ભક્તોને મલ્યાગર ચંદનનો લેપ વિષ અથવા કાદવ સમાન લાગે છે, સુગંધી પુષ્પની માળા કાળા સર્પની સમાન લાગે છે, અને આભૂષણો પહેરવાં મહાદુઃખરૂપ લાગે છે.[૭૦] સુંદર ફુલોની શય્યા ઝળહળતા અગ્નિની જ્વાળા સમાન લાગે છે. શરદઋતુનો ઠંડો ચંદ્ર ગ્રીષ્મ ઋતુના સૂર્ય સમાન લાગે છે.[૭૧] સુંદર નૂતન મહેલ નિર્જન જંગલ જેવાં લાગે છે. સુગંધીમાન શીતળ વાયુ અત્યંત ભયંકર દાવાનળ સમાન લાગે છે.[૭૨] વળી આવા ભક્તને સુવાળાં સૂક્ષ્મ વસ્ત્રો શરીર ઉપર ભારરૂપ લાગે છે. પોતાના પુત્રાદિ સ્વજનો વરુ સમાન લાગે છે, શરીરનું રૂપ સૌન્દર્ય કોઢ નીકળ્યા પછીના જેવું ચિત્ર-વિચિત્ર લાગે છે, સ્વાદુ ભોજન ઝેર સમાન લાગે છે.[૭૩] મનોહર કર્ણપ્રિય લૌકિક ગાયન છાતીમાં તીક્ષ્ણ બાણ માર્યા સરખાં લાગે છે, દેવાંગનાઓ જેવી સુંદર રૂપસુંદરીઓ ભૂખી રાક્ષસી જેવી લાગે છે.[૭૪] હે મા ! આવા પ્રકારના વર્તનના ચિહ્નોથી વીતરાગી નિષ્કામી ભક્તોનો ભગવાન પ્રત્યેનો ગાઢ પ્રેમ કેવો છે, તેનું અનુમાન કરી શકાય છે. આવા પ્રેમી ભક્તોના અંતરમાં અને બહાર સદાય એક ભગવાનનો જ ભાસ થતો હોય છે.[૭૫] સ્નેહાતિશયને લીધે અચાનક ભાસમાન થયેલા ભગવાનનાં દર્શન કરીને

आनन्दान्नृत्यति क्वापि क्वापि सम्भाषतेऽमुना । साष्टाङ्गं वन्दते क्वापि क्वचित्तूष्णीं च तिष्ठति ॥ ७७
अपराधान् क्षमस्वेति क्वापि प्रार्थयते हरिम् । स्नेहेन विवशः क्वापि स च गायति निस्त्रपः ॥ ७८
हरे! नारायण! स्वामिन् ! कृष्ण ! गोविन्द ! माधव! इत्याद्याः कीर्तयत्युच्चैरभिधाः क्वापि सत्पतेः ॥ ७९
इत्यादिभिर्बहुविधैश्चिह्नैः स उपलक्षितः । पुनाति भुवनं भक्तः स्वपादरजसाऽखिलम् ॥ ८०
अनायासेनैव मातर्भवत्यस्य हरेस्तनौ । निरोधः प्राणमनसोः प्रेमभक्तस्य निश्चितम् ॥ ८१
प्रारब्धान्ते विहायासौ पुमान्वा स्त्री कलेवरम् । गुणान्मायामयां स्त्रींश्च हित्वा भवति निर्गुणः ॥ ८२
दिव्यां तनुं ब्रह्मरूपां प्राप्य कृष्णेच्छया स च । दिव्यं विमानमारुह्य स्वेष्टं तद्धाम याति वै ॥ ८३
गोलोके सोऽक्षरे धाम्नि वैकुण्ठे वापि भक्तराट् । कृष्णस्य वर्ततेऽखण्डं सेवायां सर्ववन्दितः ॥ ८४
तेन कृष्णेन दत्तानि ह्यनन्तान्यक्षयाणि च । तत्र दिव्यानि सौख्यानि प्राप्नोति जननि ! ध्रुवम् ॥ ८५

એ ભક્ત હસે છે. ક્યારેક ભગવાનને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયેલા જોઇ વિરહથી રુદન કરે છે.[૭૬] વળી ક્યારેક ભગવાનનો અચાનક ભાસ થવાથી તે ભક્ત આનંદમાં આવી નૃત્ય કરે છે અને ક્યારેક તેની સાથે સંભાષણ કરે છે. અને ક્યારેક સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા લાગે છે, ક્યારેક ભગવાનનાં દર્શન કરી મહાઆનંદમાં ગરકાવ થઇ મૌન બેસી રહે છે.[૭૭] વળી એ ભક્ત ક્યારેક હે હરિ ! તમે મારા અપરાધોની ક્ષમા આપો, આવી પ્રાર્થના કરે છે. ક્યારેક ભગવાનમાં ગાઢ પ્રેમને લીધે વિવશ થઇ લોકલજ્જાનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ સ્વરે ભગવાનના ગુણોનું સંકીર્તન કરવા લાગે છે.[૭૮] વળી તે ભક્ત ક્યારેક હે હરિ ! હે નારાયણ ! હે સ્વામી ! હે કૃષ્ણ ! હે ગોવિંદ ! હે માધવ ! આ પ્રમાણે સંતોના સ્વામી એવા ભગવાનનાં નામોનું ઉચ્ચ સ્વરે કીર્તન કરે છે.[૭૯] હે મા ! આવાં બહુ પ્રકારનાં લક્ષણોને કારણે જગતથી ન્યારી રીતને ધારણ કરતો ભગવાનનો પ્રેમીભક્ત પોતાના ચરણકમળની રજથી અખિલ ભુવનને પાવન કરે છે.[૮૦] હે મા ! આવા પ્રેમીભક્તને કોઇ પ્રયાસ વિના સહેજે સહેજે ભગવાન શ્રીહરિની સાક્ષાત્ મૂર્તિમાં પ્રાણ અને મનની વૃત્તિનો નિરોધ થાય છે.[૮૧] હે મા ! આવા પ્રેમીભક્તોમાં પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, પ્રારબ્ધને અંતે આ શરીરને છોડીને માયામય ત્રણ ગુણોથી પર થઇ નિર્ગુણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે.[૮૨] ત્યારપછી ભગવાનની ઇચ્છાથી દિવ્ય બ્રહ્મમય દેહને પામી દિવ્ય વિમાનમાં બેસી પોતાને પ્રિય એવા ભગવાનના ધામમાં સિધાવે છે.[૮૩] હે મા ! ગોલોક, વૈકુંઠ કે અક્ષરધામમાં સિધાવતા આવા પ્રેમી ભક્તને તે તે ધામના મુક્તો પુષ્પોથી વધાવી વંદન કરે છે અને ભક્ત ત્યાં ભગવાનની સેવામાં અખંડ જોડાઇ જાય છે. તથા તે

अध्यात्मशास्त्रमिति ते मया प्रोक्तमशेषतः । एतावदेव जीवानां मतं निःश्रेयसाय मे ॥ ८६
वेदानां पञ्चरात्रस्य रहस्यं साङ्ख्ययोगयोः । धर्मशास्त्रस्य चाप्येतद्विस्पष्टमुदितं मया ॥ ८७
तस्मादेतद्भवत्यापि श्रेयसे धार्यमात्मनि । तेन मुक्ता सर्वकष्टात्प्राप्स्यसे परमं सुखम् ॥ ८८
एतद्रहस्यं परमं यः श्रोष्यति पठिष्यति । भविष्यति तयोः कृष्णे भक्तिश्च सुखमीप्सितम् ॥ ८९

सुव्रत उवाच –

रहस्यमिति पुत्रेण गीतं माता निशम्य सा । प्रसन्नहृदयाऽत्यन्तं प्रोचे निःसंशया सती ॥ ९०

प्रेमवत्युवाच –

स्वधर्मज्ञानवैराग्यैरुपेता नवलक्षणा । भक्तिः कृष्णे त्वया प्रोक्ता नृणां श्रेयस्करी हरे ! ॥ ९१
स तु कृष्णस्त्वमेवासि हरिनामाऽत्र साम्प्रतम् । निश्चयेनेति जानामि त्वद्वाक्यैर्नष्टसंशया ॥ ९२

તે ધામમાં ભગવાનને અર્પણ કરેલા અનંત અવિનાશી દિવ્ય સુખોને તે નિશ્ચય પ્રાપ્ત કરે છે.[૮૪-૮૫]

હે મા ! આ પ્રમાણે મેં તમને સમસ્ત અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનું રહસ્ય સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું. મનુષ્ય દેહધારી જીવોના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે આટલી વાત પર્યાપ્ત છે, એમ હું માનું છું.[૮૬] હે મા ! ચારવેદ, પંચરાત્ર શાસ્ત્ર, સાંખ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રોનું રહસ્ય તમને જેવી રીતે બોધ થાય તેવી રીતે સરળતાથી સમજાવ્યું છે.[૮૭] તેથી હવે તમે પણ તમારા આત્મકલ્યાણને માટે આ પરમ રહસ્યને તમારા અંતરમાં ધારણ કરો અને સદાય ચિંતવન કરો. આના ચિંતવન માત્રથી તમે સમગ્ર સાંસારિક કષ્ટોથી મૂકાઈને પરમ સુખને પામશો.[૮૮] હે મા ! આ પરમ રહસ્યને જે કોઈ મનુષ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળશે, પાઠ કરશે, કે સંભળાવશે અને પાઠ કરાવશે તે સર્વેને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વિષે એકાંતિકી ભક્તિ પ્રાપ્ત થશે. અને તે ઈચ્છિત સુખને પ્રાપ્ત કરશે.[૮૯]

હરિગીતાના શ્રવણપછી મા ભક્તિનો નિર્ણય :– સુવ્રતમુનિ કહે છે, હે રાજન્ ! પોતાના પુત્રરૂપ ભગવાન શ્રીહરિએ આ પ્રમાણે ગાન કરેલ અધ્યાત્મના રહસ્યને સાંભળીને મા ભક્તિદેવીનું હૃદય અત્યંત પ્રસન્ન થયું. અને તેથી સંપૂર્ણ નિઃસંશય થયેલાં ભક્તિદેવી પોતાના પુત્ર ભગવાન શ્રીહરિને કહેવા લાગ્યાં.[૯૦] હે હરિ ! મનુષ્યમાત્રને આત્યંતિક મોક્ષને આપનારી જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ધર્મ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યે યુક્ત નવ પ્રકારની ભક્તિ કરવાની તમે જે વાત કરી તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો સ્વયં તમે જ છો. અત્યારે હરિ નામથી આલોકમાં

त्वय्येव संयोज्य मनो मायाकालसमुद्भवात् । समग्रकष्टान्मुक्तास्मि यामि धामाद्य ते परम् ॥ ९३

सुव्रत उवाच –

इत्युक्त्वा सा तमेवान्तर्हरिं नारायणं प्रभुम् । दध्यौ विशुद्धमनसा तेनाभूद्देहविस्मृतिः ॥ ९४

गीतामेतां हि साक्षाद्धरिमुखकमलान्निःसृतां वेदसारं ।
कृष्णं संपूज्य भक्त्या प्रतिदिनमखिलामत्र वाध्यायमेकम् ॥
नानाकामाभिलाषी ननु धरणिपते ! यः पठेद्वा निशाम्येद्यायात्स्वेष्टं ।
स सौख्यं त्वरितमथ जनः कृष्णभक्तिं निराशीः ॥ ९५ ॥

॥ इति श्रीसत्सङ्गिजीवने नारायणचरित्रे धर्मशास्त्रे प्रथमप्रकरणे
हरिगीतायां भक्तिस्वरूपलक्षणनिरूपणनामा षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

પ્રસિદ્ધ છો, એમ હું નિશ્ચય જાણું છું. કારણ કે તમારાં વચનોથી મારા સમગ્ર સંશયો નાશ પામ્યા છે.[૯૧-૯૨] હે ભગવન્ ! અત્યારે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમનારાયણ એવા તમારા સ્વરૂપમાં મારું મન જોડી દેવાથી કાળમાયાથી ઉત્પન્ન થયેલા સમગ્ર ભયના દુઃખથી હું મુક્ત થઇ છું અને અત્યારે જ તમારા અક્ષરબ્રહ્મધામને વિષે જાઉં છું.[૯૩]

સુવ્રતમુનિ કહે છે, હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે કહી મા પ્રેમવતી સર્વના અંતર્યામી અને સર્વસમર્થ, સર્વના નિયંતા પોતાના પુત્રરૂપ સાક્ષાત્ શ્રીહરિનારાયણનું અંતરમાં વિશુદ્ધ મનથી ધ્યાન કરવા લાગ્યાં અને ધ્યાન કરતાંની સાથે જ શરીરની વિસ્મૃતિ થઇ ગઇ.[૯૪] સાક્ષાત્ શ્રી પુરુષોત્તમનારાયણ ભગવાન શ્રીહરિના મુખકમળમાંથી નીકળેલી પાંચ અધ્યાયવાળી આ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રરૂપ હરિગીતા સમસ્ત વેદના સારભૂત છે. તેથી અનેક પ્રકારની અભિલાષા ધરાવતા કોઇ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ ભગવાન શ્રીહરિકૃષ્ણનું નિત્ય પૂજન કરી અતિ પ્રેમપૂર્વક પ્રતિદિન આ સમગ્ર 'હરિગીતા' નો પાઠ કરશે કે માત્ર એક અધ્યાયનો પાઠ કરશે અથવા સમગ્ર હરિગીતાનું શ્રવણ કરશે કે એક અધ્યાયનું નિત્ય શ્રવણ કરશે તે સર્વે મનુષ્યો મનોવાંછિત સુખને તત્કાળ પ્રાપ્ત કરશે, અને જે મનુષ્ય ભગવાન સિવાયની કોઇ પણ આશા રાખ્યા વિના કેવળ નિષ્કામ ભાવથી આ હરિગીતાનો પાઠ કરશે કે સાંભળશે તેને વિષે ભગવાન શ્રીહરિકૃષ્ણની પોતે ઇચ્છિત એકાંતિકી ભક્તિ પ્રગટ થશે.[૯૫]